

YUNİS HÜSEYNOV

ŞUŞA SALNAMƏSİ

Bakı – 2015

H03(016)

ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN TARİXİNƏ HƏSR OLUNUR

Redaktor: V.X.Quliyev
Rəyçilər: Z.H.Bayramlı,
tarix elmləri doktoru,
D.M.Əzimli,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
X.S.Qasimov,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru.

Yunis Hüseynov: – *tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru.*
H03(016) Şuşa salnaməsi. Bakı – 2015, “Şuşa” nəşriyyatı,
152 səh.

Əsərdə müəllif Şuşa şəhərinin keçdiyi tarixi yola nəzər salır, Şuşa qalası haqqında gördüklərini, bildiklərini və eşitdiklərini qısa şəkildə izah edir.

Bununla əlaqədar olaraq müəllif Şuşanın müqəddəs ocaqları, karvansaraları və hamamları haqqında dəqiq məlumat verir. Əsərə əlavə edilən materiallar “**ŞUŞA SALNAMƏSİ**”-nin elmi məzmununun artırılmasına məqsədyönlü təsir göstərir.

H $\frac{051 - (L - 041)}{051 - 03(15)}$ Sifarişlə

Kitab müəllif tərəfindən hədiyyədir

ÖN SÖZ

Son 20 il ərzində Qarabağın və Qarabağ xanlığının tarixinə həsr olunan xeyli miqdarda elmi əsərlər və məqalələr yazılmışdır. Həmin əsərlər və məqalələr içərisində tarix üzrə fəlsəfə doktoru YUNİS RZA oğlu HÜSEYNOVUN da gərgin elmi əmək hesabına yazdığı əsərlər də diqqəti cəlb edir. Onun 2007-ci ildə nəşr etdirdiyi “QARABAĞNAMƏLƏR” AZƏRBAYCAN TARİXİNİ ÖYRƏNMƏK ÜÇÜN MƏNBƏ KİMİ, 2012-ci ildə nəşr etdirdiyi “QARABAĞ TARİXİ MƏNBƏLƏRDƏ” və 2013-cü ildə işıq üzü görmüş “ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN TARİXİ” əsərləri bir-birini təkrar etmədən doğma Qarabağımızın və onun zümrüd tacı olan ŞUŞANIN qədim dövrlərindən bu günümüzə qədər ki, tarixini öyrənməyə geniş imkan yaradır. Bu, əsərlər respublikamızın ali, orta ixtisas və ümumtəhsil məktəblərinin tələbə və şagirdlərinin də masa üstü kitablarıdır. Həmin kitablar haqqında mətbuatda geniş və hərtərəfli rəylər söylənilmişdir.

Bildiyimiz kimi ŞUŞA şəhəri özünün zəngin tarixi, elm, mədəniyyət, incəsənət və ədəbiyyatı sahəsində də *Cənubi Qafqazda özünəməxsus fəxri yer tutmuşdur.*

1747-ci ildə Qarabağ xanlığı yaradılarkən Şuşa (Pənahabad) yox idi. bu şəhərin əsası 1750-ci ilin əvvəlində Ağdamın Sarıcalı oymağından olan PƏNAHƏLİ xan CAVANŞİR tərəfindən inşa etdirilmişdir. Şuşa şəhəri tarix boyu Azərbaycan türklərinin şəhəri olmuş və olacaqdır.

Şuşa şəhərinin tarixi, onun inkişafı, iqtisadi və sosial həyatı haqqında YUNİS müəllimin əsərlərində zəngin məlumatları var. O, Qarabağ Qarabağ xanlığının və Şuşa şəhərinin tarixini özündə əks etdirən xeyli sayda elmi xarakterli məqalələrini *Rusiya Federasiyasının mərkəzi şəhəri Moskvanın, Ukraynanın Kiyev və qonşu Gürcüstanın Tiflis* şəhərində nəşr olunan elmi jurnallarında nəşr etdirir. Onun bütün əsərləri tarixi düşmənlərimiz olan erməni ünsürlərinə tutarlı zərbədir.

Tarixçi alim yeni bir kitab **“ŞUŞA SALNAMƏSİ”ni** yazıb başa çatdırmışdır. Özünün dediyi etdiyi kimi - *bildiklərini, gördüklərini və eşitdiklərini qələmə alaraq elmi-kütləvi xarakterə malik əsər ərsəyə gətirmişdir*. Kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulur.

“ŞUŞA SALNAMƏSİ”ndə daha bir yenilik ondan ibarətdir ki, tarixçi alim, *Şuşanın müqəddəs ocaqları, karvansarayları, hamamları haqqında çox geniş və tutarlı məlumatlar verir*. Əlbəttə bütün bunlar çox maraqlı və təqdirəlayiqdir.

“ŞUŞA SALNAMƏSİ”ndə yeni materialların əlavə edilməsi əsərin elmi dəyərinə çox səmərəli təsir göstərir.

Kitabda Qarabağa, o cümlədən də doğma **ŞUŞAYA** qayıdacağımıza böyük inam var. ***O gün uzaqda deyil!***

Onun **“Şuşa salnaməsi”** doğma yurd yerlərimizdə ermənilərin tarixən izlərinin olmamasına daha bir sübutdur.

Zabil BAYRAMLI,
Tarix elmləri doktoru

**“TARİXİ OLDUĞU KİMİ QƏBUL ETMƏK,
DƏRK ETMƏK VƏ OLDUĞU KİMİ QİYMƏT-
LƏNDİRMƏK LAZIMDIR. TARİXİ TƏHRİF
ETMƏK DƏ OLMAZ, TARİXİMİZDƏKİ QA-
RA LƏKƏLƏRİ, QARA SƏHİFƏLƏRİ UNUT-
MAQ DA OLMAZ”.**

**HEYDƏR ƏLİYEV,
ULU ÖNDƏR**

“Bizim siyasətimizin təməlində müstəqillik dayanır, cəsarət dayanır.

...Heç bir kənar qüvvə bizimlə ultimatum dili ilə danışa bilməz.

Bunu hamı bilməlidir”.

**İLHAM ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti**

“Tarixçilər üçün ilk qanun, həqiqət olmayanı dilə gətirməməkdir, ikincisi doğru olan bir şeyi ört-basdır etməməkdir, bunlardan başqa, yazdığı bir şeydə tərəf güdməmək və kin bəsləməməkdir”.

M.T.SİSERON

“Tarix elminin vəzifəsi müasir dövrün dərkinə kömək etməkdir”.

Karl YASPERE

“Pənah xan” yaxın adamları ilə hərtərəfli məsləhətləşdikdən sonra ŞUŞA şəhərini bina etdirdi. Şəhərin bina olunacağı yerdə axar su və bulaq yox idi. İmtahan üçün bir neçə quyu qazdılar. O quyulardan su çıxdıqdan sonra Şuşa şəhərinin (1750-ci ildə) binası qoyuldu”.

MİRZƏ ADIGÖZƏL BƏY

**Yeni qala tikdirmək üçün Pənah xan məmur-
larla, din xadimləri ilə və Qarabağa yaxşı bələd
olan dünya görmüş yerli sakinlərlə xeyli məslə-
hətləşdikdən sonra qərara gəldi ki, “Biz gərək
dağların içində, möhkəm və keçilməz yerdə elə
bir əbədi və sarsılmaz qala tikək ki, onu güclü
düşmən belə mühasirə edə bilməsin. Qalanın bir
tərəfi dağlarda olan ellərin üzünə daima açıq ol-
malı və mahallarla rabitəmiz, əlaqəmiz (bir an
belə) kəsilməməlidir”.**

**Xanın göndərdiyi bələdçilər ətrafı hərtərəfli
öyrəndikdən sonra şad xəbərlə qayıdıb ona bil-
dirdilər ki, “Yeni tikiləcək qalanın içində iki-üç
bulaqdan başqa axar su yoxdur. Güman olunan
yerlərdə quyu qazdılar və bu quyulardan bol su
çıxdı. Bu xəbər Pənah xana çatdırıldı. Xan yaxın
adamları ilə buraya gəldi, yerlə tanış olub, əzmlə
qalanın binasını qoydu”.**

**MİRZƏ CAMAL BƏY
CAVANŞİR QARABAĞI**

**Mən aşiqəm, Qarabağ,
Şəki, Şirvan Qarabağ,
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ.
AĞABƏYİM AĞA**

**Könlüm keçir Qarabağdan,
Gah bu dağdan, gah o dağdan.
Axşam üstü qoy Şuşadan
Havalansın XANIN səsi,
Qarabağın şikəstəsi.**

SƏMƏD VURĞUN

Torpaq müqəddəsdir. Onun müqəddəsliyi tarixin çətin sınaqlarından şərəflə çıxmışdır. Torpağı qorumaq, onu əkib-becərmək hər bir xalqın amalı olmuş və indi də belə olaraq qalır. Torpağın müqəddəsliyi, ülviliyi onun yetirdiyi barında və bərəkətindədir. Hər torpaq belə bar yetirə bilməz. Bu torpaq Azərbaycana və onun qədim ərazisi olan Qarabağa məxsusdur. Torpağımızın yetirdiyi nemətin saflığı, yararlı olmasının nəticəsidir ki, ondan bəhrələnənlər özlərinin intellektləri ilə fərqlənirlər. Xalqımızın içərisindən çıxan istedadlar Azərbaycan Respublikasının başını ucaldır, şöhrətini dünyanın hər yerinə yayırlar.

MÜƏLLİF

ŞUŞA SALNAMƏSİ

1747-ci il iyun ayının 20-də İran şahı Nadir şah Xorasan yaxınlığında yerləşən Xabuşan yaylağında öz yaxın adamları tərəfindən qətlə yetirildikdən sonra, onun yaratdığı imperiya dağıldı.

Azərbaycan Səfəvilər dövləti (1501-1736) tərəfindən XVI əsrin ortalarında yaradılan Qarabağ bəylərbəyliyi öz ərazisində iki xanlıq - *Gəncə və Qarabağ* feodal xanlıqları yarandı.

Qarabağ xanlığının banisi Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi və sərkərdəsi *Pənahəli xan (1693-1763) idi. Pənahəli xan Cavanşirlər tayfasının indiki Ağdam rayonunun Sarıcanlı oymağından idi.*

Pənahəli xan *1738-ci* ildə Nadir şahın Sarayını tərk edib, doğma vətəninə - Qarabağa gəlir və 1747-ci ildə Qarabağ xanlığının əsasını qoyur. Beləliklə də Pənahəli xanın xanlıq *hakimiyyətinin əsası qoyuldu.*

Pənahəli xanın yaratdığı xanlığın siyasi mərkəz şəhəri yox idi. Ona görə də o, dövrünün siyasi hadisələrinə cavab verə biləcək mərkəz, şəhər inşa etdirmək məcburiyyətində idi.

Pənah xan *Bayat və Şahbulaq qalalarını inşa etdirdi.* Lakin həmin qalalar Qarabağ xanlığının etibarlı siyasi mərkəzi ola bilməzdi. Eyni zamanda da yeni yaranan Qarabağ xanlığının siyasi və iqtisadi cəhətdən güclənməsi *Şəki və Şamaxı xanlarını* da narahat edirdi. Onlar belə qərara gəldilər ki, nə qədər gec deyil Pənah xanı aradan götürmək lazımdır.

1748-ci ildə Hacı Çələbi Şəki xanlığının, Dərbənd, Çar və Balakənədək bütün Şirvanat qoşunlarını toplayıb Bayat qalasına hücum etdi. Qala bir aya qədər mühasirədə qaldı. Şəki xanının birləşmiş qüvvələri hər gün çoxlu tələfat verirdi. Bunu gören Hacı Çələbi geri qayıtmağa məcbur oldu. O, geri qayıdarkən yolda öz məğlubiyyətini etiraf edərək demişdir:

“Pənah xan bu vaxta qədər bir naxışsız gümüş idi, biz gəldik, ona naxış vurduq və qayıtdıq. Pənahəli özünü xan elan etmişdi, mən isə öz məğlubiyyətimlə onun xanlığını təsdiq etdim”.

Beləliklə, Pənah xan *1748-ci il Bayat savaşında* Hacı Çələbini tamamilə əzdi. Bu qələbə Pənah xanın şöhrətini daha da artırdı. Bütün müxalif qüvvələr ona tabe oldu. Müharibənin nəticələri sübut etdi ki, Bayat qalası xanlıq üçün möhkəm inzibati mərkəz ola bilməz. Ona görə də Pənah xan yeni paytaxt qala şəhəri inşa etdirmək məcburiyyətində qaldı. Bu *Şahbulaq qalası idi. Şahbulaq qalasının inşası 1749-cu ilə* təsadüf edir. Hər iki qalanın inzibati mərkəzə çevrilməsi mümkün olmadı.

Pənah xan Qarabağ xanlığının *yeni - üçüncü paytaxtını inşa etdirmək üçün tədbirlər gördü. Bu siyasi-inzibati mərkəz ŞUŞA qalası idi.*

Yeni qalanın inşa olunacağı ərazi müəyyənləşdirilməli idi. Pənah xan etibar etdiyi adamları bu işə cəlb etdi. Onlar ətraf əraziləri diqqətlə yoxlayıb münasib qala yerini müəyyənləşdirdilər. Ərazi üç tərəfdən təbii istehkamla əhatə olunmuşdu.

Paytaxt üçün seçilmiş ərazi *Şimal-şərq tərəfdən qayalı dağlarla, Cənub-Şərq tərəfdən ərazinin hər iki tərəfi hündürlüyü 250-300 sajəndən (1 sajen 2 arşına, bir arşın isə Azərbaycanda tərqibən 75 santimetrə bərabər idi) və eni 100 sajəndən artıq olan əzəmətli qayalı dərə ilə əhatəli idi.*

Ərazi cənub tərəfdən Kirs dağı ilə əhatələnirdi. Ərazidə 2-3 şor bulaq var idi. Bu isə yeni salınacaq paytaxt qalanının əhəlisinin içməli suya olan tələbatını ödəyə bilməzdi. Xanın gös-tərişi ilə kənkənlər ərazinin bir çox yerində quyu qazdılar və bu quyulardan bol içməli su çıxdı. İnsan yaşamadığı ərazi ağac və kol-kosdan təmizləndikdən sonra, **1750-ci ilin avqust ayında yeni paytaxt qalanın bünövrəsi qoyuldu.**

Şuşa qalasının etimologiyası ərəb sözü olub “Şausə” (“şuş”)-“qəhrəman”, “mübariz” (“əl-qalatu-ş-şausəu”-“qəhrəman, yenilməz qala”) kimi izah etmək olar.

Pənah xan yeni paytaxtın inşaa edilməsində təcrübəli ustaların qüvvəsindən istifadə etmək məqsədilə **Təbrizdən, İsfahandan, Ərdəbildən və digər şəhərlərdən sənətkarları inşaat işlərinə dəvət edirdi.** Həmin adamlar öz ailələri və yaxın qohumları ilə qalada qalaraq onun sakinləri olurdular. Tikilməkdə olan paytaxt qala qədim **türk torpağında inşa olunurdu.**

Paytaxt-qalanın xeyli hissəsi inşa edildikdən sonra, məmurların və din xadimlərinin məsləhəti ilə xanın şərəfinə ona **Pənahabad adı verildi.**

Pənahabad Qarabağ xanlığının paytaxt şəhəri olduqdan az sonra, **1752-ci ildə** İranda hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan **Məhəmməd həsən xan Qacar Qarabağ xanlığına hücum edib Pənahabad qalasını mühasirəyə aldı. Qacar xanı öz məqsədinə nail olmayaraq İrana geri qayıtmağa məcbur oldu.** O, geri qayıdarkən öz adamları tərəfindən yolda qətlə yetirildi.

Pənahbad Azərbaycanın qədim tarixə malik olan şəhər mədəniyyətinin nadir incisidir. Bu inci təkrar olunmaz olaraq, onun əzəmətli tarixinə həkk olunmuşdur. **Pənahabad-Şuşa müqəddəs şəhərdir. Azərbaycan xalqının Kərbəla şəhəridir.**

Sonradan Pənahabad Şuşa toponimi ilə əvəz olunmuşdur.

Qarabağ xanlığının sayca *üçüncü paytaxtı olan Şuşa qalasının ərazisi yalnız hərbi-strateji baxımdan deyil, eyni zamanda da iqtisadi cəhətdən də əlverişli idi.*

Məhəmmədhəsən xanın uğursuz hücumundan sonra Şuşa qalasına *ikinci dəfə, 1759-cu ildə Nadir şahın qohumu və sərkərdəsi Fətəli xan Əfşar hərbi yürüş etdi.* Bu müdaxilə zamanı Əfşar xanı *altı aya qədər qalanı mühasirədə saxladı.* O, qalanın ətrafında çoxsaylı çadırlar qurdurmuşdu. Qalaya gediş-gəliş demək olar ki, kəsilməmişdir.

Su quyuları, kəhrizlər və bulaqlar Şuşa qalasının içərisində olduğu üçün əhali sudan korluq çəkmirdi. Lakin ərzaq və hərbi ehtiyaclar getdikcə tükənirdi. Vziyyət getdikcə ağırlaşırırdı. Bunu nəzərə alan Pənahəli xan Fətəli xan Əfşarla danışığa girdi və zahiri olaraq itaətkarlıq əlaməti kimi, böyük oğlunu, xanlığın gələcək varisi, İbrahimxəlil ağanı ona girov verdi.

XVIII əsrin ikinci yarısından etibarən Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyət olduqca gərgin xarakter almağa başlamışdı. Ağa Məhəmməd Şah Qacarın İranda hakimiyyətə gəlməsi, Rusiya imperiyasının regiona qarşı işğalçılıq siyasətinin güclənməsi Şimali Azərbaycan xanlıqlarının siyasi varlığı üçün böyük təhlükə yaradırdı. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan yaranmış olan mürəkkəb beynəlxalq vəziyyəti nəzərə alaraq xanlığın siyasi-hərbi və iqtisadi qüdrətini artırmaq uğrunda fəal mübarizə aparırdı.

İbrahimxəlil xan İran, Türkiyə və Rusiya imperiyası ilə xarici münasibətlərində çıxılmaz vəziyyətdə qalmışdı. Onu da deyim ki, bu dövrdə bütün Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti Rusiya və Osmanlı Türkiyəsinin mövqeyi ilə sıx bağlı idi. *İbrahimxəlil xanın Osmanlı Türkiyəsinə meyli daha güclü idi. Ona görə ki, onun özü də türk idi.*

1785-ci ildə Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan, Şəki xanı Məhəmmədhasən xan və Quba xanı Fətəli xan Osmanlı sultanına tabe olmaq arzularını bildirmək üçün İstanbula elçilər göndərmişdilər. Rusiya imperiyasının işğalçılıq siyasəti Qarabağ xanını olduqca narahat edirdi. *İbrahimxəlil xan 1786-cı ildə Osmanlı Sultanı I Əbdülhəmidə (1754-1789) fars dilində yazmış olduğu məktubunda yuxarıda adları çəkilən xanlıqların Rusiyaya itaət etdiklərini həyəcanla xəbər verirdi. İbrahimxəlil xan Sultandan kömək istəyirdi. Məktubda qeyd edilirdi ki, əgər Osmanlı Sultanından Qarabağ xanlığına kömək gəlməsə, o da Şəki və Quba xanlıqları kimi hərəkət etmək məcburiyyətində qalacaqdır.* Osmanlı Sultanı Qarabağ xanlığına hərbi sahədə köməklik göstərməkdən çəkinirdi. Ona görə ki, Osmanlı Türkiyəsi *1768-1774-cü və 1787-1791-ci illər Rusiya Türkiyə müharibələrində ağır məğlubiyyətə uğramışdı.* Bu səbəblərə görə də Osmanlı Türkiyəsi Qarabağ xanlığına yalnız mənəvi köməklik vəd edirdi. *Osmanlı dövləti ilə Qarabağ xanlığı arasında ikitərəfli diplomatik münasibətlər davam edirdi.*

Kiçik Qaynarca (1774) və Yassı sülh müqavilələri Osmanlı Türkiyəsinin beynəlxalq mövqelərinə ağır təsir göstərdi. *XVIII əsrin 80-90-cı illərində Qarabağ xanlığı olduqca çətin beynəlxalq vəziyyətə düşdü.*

Qarabağ xanı özünü həmişə Osmanlı sultanının himayəsi altında olmasını İstanbula göndərdiyi məktublarında dəfələrlə qeyd etmişdir. *1795-ci ildə İbrahimxəlil xanın daha bir məktubunu Sultana Seyid Abdullah Çələbi aparmışdır.* S.A.Çələbinin məlumatları da maraqlıdır. O, qeyd edir ki, *İbrahimxəlil xan 25 ildən artıq Ali Dövlətə ərizə təqdimi ilə müraciət etsə də müsbət cavab ala bilməmişdir.*

Daha sonra onu da deyək ki, İbrahimxəlil xan *Sultan III Səlimin (1789-1807) baş vəzirinə yazdığı məktubda deyilirdi:*

- *“Sizdən ricamız budur ki, bizləri qoruyub, bizə kömək və imayətinizi əsirgəməyəsiniiz”*. Lakin Osmanlı dövləti yenə Qarabağ xanlığına hərbi yardım göstərə bilmədi.

Bununla da Qarabağ xanlığı İran və Rusiyanın işğalçılıq siyasətinə məruz qaldı.

İbrahimxəlil xan həmişə Osmanlı Türkiyəsinə meyilli olmuşdu. Bunu tarixi sənədlər aydın surətdə təsdiq edir.

Azərbaycan tarixşünaslığında belə bir fikir söylənilir ki, guya torpaqlarımızın Rusiya imperiyasına ilhaqı, Qarabağ xanı İbrahim xanın adı ilə bağlıdır. Salnamə müəllifi bu fikirlə qəti surətdə razı deyil...

Ona görə ki, İBRAHİMXƏLİL xan MƏNŞƏCƏ TÜRK İDİ!

Əlbəttə, Pənahəli xan, Qarabağ xanlığının gələcək xanı olacaq İbrahimxəlil ağanın girov kimi Fətəli xan tərəfindən ***Urmiyanın Şiraz şəhərinə aparılması ilə barışa bilmirdi.***

İbrahimxəlil ağanı geri qaytarmaq üçün Pənah xan əlverişli məqam gözləyirdi. İranda hakimiyyət uğrunda mübarizə apararlardan biri də ***Zəndlər sülaləsindən*** olan ***Kərim xan Zənd*** idi. O, Fətəli xanla qan düşməni idi.

Fətəli xan Əfşar döyüşlərin birində Kərim xanın qardaşını öldürmüşdü. Kərim xan Zənd Pənahəli xanla Əfşar xanı arasında olan düşmənçilikdən istifadə etmək qərarına gəlir. O, məktub yazaraq Pənah xanı Fətəli xan Əfşara qarşı mübarizəyə dəvət etdi.

Kərim xan Zəndin və Pənahəli xanın birləşmiş qüvvələri Fətəli xan Əfşarı məğlub etdikdən sonra, Kərim xan Zənd, özünün başçılıca rəqibi hesab etdiyi Pənah xanı ***“qonaq”*** adı ilə Şiraza apardı. Bu Pənahəli xanın siyasi fəaliyyətinin sonu demək idi.

Kərim xan Zənd ***İbrahimxəlil ağanı girovluqdan azad edib Qarabağa göndərir.*** Pənahəli xan, Kərim xanın namərd

hərəkətinə dözməyərək *1763-cü ildə Şirazda dünyasını dəyişdi.*

Özünün vəsiyyətinə görə Pənahəli xanın cənazəsi böyük hörmətlə Qarabağa gətirildi. O, özünün mülkiyyəti olan və Ağdamda yerləşən, İmarət adı ilə məşhur olan məkanda müqəddəs torpağa tapşırıldı.

Pənahəli xanın vəfatından (1763) sonra İbrahimxəlil xanın hakimiyyət dövrü başlayır. *Onun hakimiyyəti dövrü 1763-1806-cı illəri əhatə edir.*

İbrahimxəlil xanın dövründə Qarabağ xanlığı siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə böyük uğurlar qazandı. Şuşa şəhəri sürətlə böyüyür və tərəqqi edirdi. Yeni binalar tikilir və məhəllələrin sayı artırdı. Bu quruculuq işləri ilə yanaşı, qalada iqtisadiyyat və mədəniyyət də inkişaf edirdi. Belə bir şəraitdə Şuşa qalası daha təhlükəli hücumlara məruz qaldı. *1779-cu ildə Kərim xan Zəndin vəfatından sonra İranda hakimiyyəti Azərbaycan türklərinin Qacarlar tayfasından olan Ağa Məhəmməd xan Qacar ələ keçirə bildi.*

Ağa Məhəmməd Xan Qacar 1795-ci ildə Qarabağa hücum edib, Şuşa qalasını mühasirəyə aldı. Hücumda 85 min nəfərlik ordu iştirak edirdi.

Şuşa qalasını 15000 xan döyüşçüsü və 3000 nəfər muzdlu dağistanlı müdafiə edirdi. Şuşalılar doğma şəhərlərini qəhrəmanlıqla müdafiə edirdilər. qadınlar və yeniyetmələr də qalanın müdafiəsində fəal iştirak edirdilər.

Ağa Məhəmməd xan Şuşa qalasını 33 gün mühasirədə saxladı və çoxlu itkilərə məruz qaldı. Mühasirənin heç bir nəticə vermədiyini görüb, öz ordusunu Gürcüstana yeritdi. 1796-cı ilin mart ayında Ağa Məhəmməd xan Qacar şah elan edildi. Bu onun siyasi mövqeyinin möhkəmlənməsi demək idi.

Ağa Məhəmməd şah Qacarı Qarabağ xanlığına ikinci hərbi yürüşü *1797-ci ildə baş verdi*. Bu elə bir dövr idi ki, Qarabağda quraqlıq nəticəsində aclıq başlamışdır. *1794-1796-cı illəri əhatə edən iqtisadi çətinlik nəticəsində əhalinin vəziyyəti olduqca ağırlamış və əhalinin sayı azalmışdı*.

İbrahimxəlil xanın gördüyü tədbirlərə baxmayaraq, Şuşa qalasını qoruyub saxlamaq mümkün olmadı.

Ağa Məhəmməd şah Qacar *1797-ci il iyunun 27-də Şuşanı aldı və yeddi gündən sonra, 1797-ci il iyulun 4-də öz adamları tərəfindən qətlə yetirildi*.

Deyirlər Ağa Məhəmməd şah Qacar Şuşa qalasının əzəməti və gözəlliyi qarşısında heyran qalmışdı. Çünki Şuşa qalası o zaman Qacar imperiyasının baş kəndi olan Tehrandan daha böyük və şəhər mədəniyyəti baxımından xeyli inkişaf etmişdir. Bütün ordu da, dağlar qoynunda dağ qartal kimi dayanacaq qalaya şahları kimi heyran olmuşdular...

Şuşanın Cənub-Şərq tərəfində yerləşən **Qızıl** qaya və **Çaxmaq** meşəsi arasında yerləşən talada Ağa Məhəmməd şah Qacarı *toplarını məhv etdikdən sonra İbrahim xan Şuşa qalasına, qayıda bilmədi. Ona görə ki, qalaya gedən bütün yollar İran qoşunları tərəfindən nəzarət altına alınmışdır. İbrahim xan müvəqqəti olaraq Şimala hərəkət etməli olur. Toplar sıradan çıxdısa da əvəzində Şuşa qalası əldən getdi. Lakin bu müvəqqəti idi...*

İbrahim xanın göstərdiyi qəhrəmanlıq tarixə qızıl hərflərlə həkk olunmuşdur. Topları məhv edildiyi ərazi indi **“TOPXANA”** adlanır. **“BORODİNO”** rus xalqı üçün nədirsə, **“TOPXANA”**da Azərbaycan xalqı üçün də odur. Yəni qəhrəmanlıq rəmzidir.

Əlbəttə, Şuşa qalasının Qacar şahı tərəfindən tutulması bir o qədər də asan olmadı. İbrahim xan topları məhv etməyə ge-

dərəkən, qalanın müdafiəsinə başçılıq edənlərə öz tapşırıq və göstərişlərini vermişdir.

İbrahim xanın qalada olmamasından istifadə edən qardaşı oğlu, Qarabağda öz igidliyi ilə şöhrət qazanan. *Batmanqılınc ləqəbi ilə tanınan Məhəmməd bəy Cavanşir hakimiyyəti ələ keçirdi.* Təəssüflər olsun ki, o əmisi İbrahim xana naxələf çıxdı... *Məhəmməd bəy İbrahim xana sadıq olan məmurlara divan tutdu. Qarabağ xanlığının vəziri, son nəfəsinə qədər İbrahim xana sədaqətli olan, el-oba arasında nüfuz sahibi kimi tanınan Molla Pənah Vaqifi də oğlu Əli ilə birlikdə həyatdan məhrum etdi.*

İbrahim xan Dağıstanda olarkən Qarabağda baş verən siyasi hadisələri diqqətlə izləyirdi. Xan Qacar şahının qətlini eşidən kimi, canından da çox sevdiyi doğma *Şuşa qalasına* gəlmək üçün bütün təbirləri gördü. Çox keçmədi ki, o, *qoşun əhli, yaxın adamları-Nəsir xan və Əta xan Şahsevənlə birlikdə Qarabağa - Şuşaya gəldi.*

Bütün Şuşa əhalisi İbrahim xanı və onunla birlikdə doğma şəhərə gələnləri böyük sevinclə qarşıladılar. Lakin xanı qarşılayanlar içərisində *onun sadıq silahdaşı Molla Pənah Vaqif yox idi.*

Qarabağa gələn İbrahim xan, əvvəllər olduğu kimi yenə də xanlığı idarə etməyə, yaranmış olan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün təcili tədbirlər görməyə başladı.

Pənah xanın və İbrahim xanın hakimiyyətləri dövründə Qarabağ xanlığı və onun mərkəzi Şuşa qalası siyasi və iqtisadi cəhətdən xeyli inkişaf etmişdir. *1797-ci* ilə kimi Şuşa qalasına xarici ölkə qoşunlarının ayağı dəyməmişdir. *1797-ci* ildə Ağa Məhəmməd şah Qacarin və *1805-ci il Kürəkçay müqaviləsindən sonra isə Rusiya imperiyasının qoşunlarının ayaqları müqəddəs Şuşa qalasının torpağına dəydi.*

Tarixi araşdırmalardan aydın görünür ki, Şuşa sözün əsl mənasında müqəddəsdir. *Bu bakirə qala yad, naqis adamları qəbul etmir.*

Şuşa 1753-cü ildən etibarən Qarabağın mərkəzi şəhərinə çevrildi. 1752-ci ildə qalada Zərbxana fəaliyyət göstərirdi. Qalanın bütün əhalisi azərbaycanlı türklərindən ibarət idi.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya imperiyasının işğalçılıq siyasəti Cənubi Qafqaza yönəldi. Torpaqlarımızın işğalı başlandı. 1803-cü ildə Car-Balakən camaatı tabe edildi. 1804-cü il yanvar ayının 2-də Gəncə xanlığının varlığına son qoyuldu. Bütün bunlarla kifayətlənməyən Rusiya imperiyası Şimali Azərbaycanı işğal etməyi nəzərdə tutan planını mərhələ-mərhələ həyata keçirməyə başladı. Bu işğalçılıq planında Qarabağ xanlığı xüsusi yer tuturdu.

1805-ci il may ayının 14-də İbrahimxəlil xan öz əyanları ilə birlikdə Gəncə yaxınlığındakı Kürəkçay sahilinə gələrək Rusiyanın Cənubi Qafqaz üzrə canişini Ç.D.Sisianovla bədnam Kürəkçay müqaviləsini imzaladı.

Kürəkçay müqaviləsi Qarabağ xanlığının tarixinə qara ləkə kimi həkk olunmuşdur. Müqavilə *11 maddədən* ibarət idi.

General Sisianov müqavilənin şərtlərindən çox razı idi. *O, 1805-ci il 22 may tarixli məktubunda ŞUŞA qalasının qapısının açarlarını və Kürəkçay müqaviləsinin mətnini Sankt-Peterburqa göndərdiyini yazaraq "Rusiya imperiyasının ərazisinin genişlənməsi"* münasibətilə imperatoru (I Aleksandr) təbrik etdi. Sisianovun məqsədi Şuşa qalasında hərbi qüvvə yerləşdirmək idi. *1805-ci il Kürəkçay müqaviləsindən sonra mayor İ.Lisanoviç başda olmaqla 500 nəfər rus qoşunu 3 topla birlikdə Şuşa qalasına gəldi. Hal-hazırda Şuşa qalasının qapı açarı Sankt-Peterburqda-Ermitaj muzeyində saxlanılır.*

Kürəkçay müqaviləsinin şərtlərinə əsasən xanın hüquqları məhdudlaşdırıldı. Demək olar ki, Qarabağ xanlığında Lisaneviç əsas fiqura çevrildi.

İbrahimxəlil xan öz səhvini tez başa düşdü və artıq gec idi. Rusiya imperiyasının riyakarlığı, aldadıcı vədləri göz qabağında idi. İbrahim xanı aradan götürmək üçün tədbirlər görüldü.

1806-cı il iyun ayının 14-də gecə Lisaneviçin və Carayevin başçılığı ilə 200 nəfər rus qoşunu, Şuşa ətrafında yerləşən xan düşərgəsinə hücum edərək, **İbrahimxəlil xanı, onun ailə üzvlərini, yaxın adamlarını və ümumilikdə 36 nəfəri vəhşicəsinə qətlə yetirdilər.**

Beləliklə, şuşalı, Qarabağ xanlığının xanı İbrahimxəlil xan Rusiya məmurlarından acınacaqlı hədiyyəsini aldı... Nahaq qan tökən dəli Lisaneviç sonralar öz layiqli cəzasını aldı. **1825-ci il iyul ayının 18-də Şimali Qafqazda yerləşən Ak sayın yaxınlığında Gersel aulunun yanında əsir götürülmüş kalmuklara divan tutarkən, onlardan bir nəfəri xəncərlə Lisaneviçi cəhənnəmə göndərmişdir. Daha doğrusu doğramışdı.**

İbrahimxəlil xanın qətindən sonra Qarabağda onun oğlu **Mehdiqulu ağa xan elan olundu.** Lakin Mehdiqulu xanın əlində heç bir hüquq yox idi. Onun üçün dözülməz şərait yaradılmışdır.

1804-1813-cü illər birinci Rusiya-İran müharibəsi Şimali Azərbaycana ağır zərbə vurdu. Bu müharibə əslində Rusiya imperiyası ilə Azərbaycan arasında gedən müharibə idi. Ona görə ki, bu işğalçılıq müharibəsi Azərbaycan torpaqlarında gedirdi. **Abbas Mirzənin ordusu da Azərbaycan qızılbaşlarından ibarət idi.** Müharibə Rusiyanın qələbəsi ilə başa çatdı.

1813-cü il oktyabrın 12-də Zeyvə çayının yaxınlığındakı Gülüstan kəndində Rusiya ilə İran arasında Azərbaycanın

iki işğal zonasına çevrilməsini rəsmi şəkllə salan 11 maddədən ibarət olan işğalçı sülh müqaviləsi imzalandı. Sülhə görə Qarabağ xanlığı da Rusiya imperiyasının işğalına yenidən məruz qaldı. Beləliklə Arazdan Şimalda yerləşən torpaqlar (*Naxçıvan xanlığı, Ordubad dairəsi və İrəvan xanlığından başqa*) Rusiya imperiyasının işğal zonasına çevrildi.

Rusiya imperiyası tərəfindən Qarabağa göndərilən mənşəcə erməni olan general Mədətov tərəfindən təqib edilən Mehdiqulu xan *1822-ci il noyabrın 21-də İrana getməyə məcbur oldu.* Erməni generalı Mehdiqulu xanı fiziki cəhətdən məhv etmək qərarına gəlmişdi. O, öz xain niyyətinə nail ola bilmədi. *Azərbaycan xalqının qəddar düşməni olan Mədətov 1826-cı il fevral ayının 2-də Şamxorda 2 min azərbaycanlıni vəhşicəsinə qətlə yetirmişdir. Mədətov Qarabağda at oğrusu kimi tanınırdı.*

Mehdiqulu xan İrana getdikdən sonra, *Rusiya imperiyası 1822-ci ildə Qarabağ xanlığını ləğv etdi.*

1827-ci ildə Mehdiqulu xan Qarabağa,-Şuşa qalasına qayıdır. O, romanovların nəzarəti altına alınır, itaətkar bir vəziyyətə düşür. Demək olar ki, Qarabağ xanlığının sonuncu xanının siyasi hakimiyyəti yox idi. 1822-ci ildə xanlıq ləğv edilərək Rusiya imperiyasının əyalətinə çevrildir.

Mehdiqulu xanın düşdüyü vəziyyət Qarabağ Cavanşirlər sülaləsinin siyasi iflası və həm də onun özünün şəxsi faciəsi idi.

1826-1828-ci illəri əhatə edən ikinci rus-İran müharibəsi nəticəsində bütün Şimali Azərbaycan torpaqları Rusiya imperiyasının müstəmləkə ərazisinə çevrildi. *1828-ci il fevral ayının 10-da Rusiya ilə İran arasında imzalanan Türmənçay sülh müqaviləsi bu işğal aktını rəsmiləşdirdi.* Şah hökuməti Rusiya hərbiçilərinin diqtə etdiyi işğalçı, qarətçi və ədalətsiz

müqaviləni itaətkarlıqla təsdiq etdi. Beləliklə də *Bəxtiyar Vahabzadənin dediyi kimi:*

*Araz sərhəd oldu, əsdi küləklər,
Sular yatağında qalxdı, köpürdü.
Üstü dama-dama taxta dirəklər,
Arazın kənarında səf çəkib durdu.*

1828-ci il Türkmənçay və 1829-cu il sentyabr ayının 2-də (14-də) Osmanlı Türkiyəsi ilə Rusiya arasında imzalanan Ədirnə sülh müqaviləsindən sonra ermənilərin Cənubi Qafqaza, o cümlədən də Şimali Azərbaycan ərazisinə kütləvi sürətdə köçürülüb gətirilməsi başlandı. Salnamədə bu məsələ barədə xüsusi material verildiyinə görə, erməni ünsürü ətrafında çox dayanmağa ehtiyac yoxdur.

Lakin onu qeyd etməyi lazım bilirəm ki, *Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yerləşən İrəvan xanlığı ərazisində erməni “dövləti” yaratmaq Rusiya imperiyasının Azərbaycana qarşı müstəmləkəçilik siyasətində əsas yer tuturdu.* Rusiya özü üçün belə bir *dayaq məntəqəsi yaratmaqda erməni ünsürlərini “etibarlı” müttəfiq hesab edirdi.* Ermənilər öz xəyanətkar hərəkətləri ilə Rusiya imperiyasının etibarını qazanmışlar.

Qərbi Azərbaycan torpaqlarında fornost (dayaq) adlanan dövlətin yaradılması yolunda ilk addım 1828-ci il martın 21-də (BAHAR bayramı günündə-Y.H.) Azərbaycanın qədim torpaqları olan İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində Erməni vilayəti deyilən oyuncaq qurumun yaradılması oldu. Bundan sonra Rusiya imperiyası erməni ünsürlərinə sədaqətini bildirmək üçün *1849-cu il iyun ayının 9-da Erməni quberniyası adlanan qeyri-qanuni başqa bir qurum yaratdı. Həmin inzibati vahidə İrəvan, Gümrü, Naxçıvan və Nor-Bayazıt qəzaları, yəni Azərbaycan torpaqları daxil idi. Beləliklə də Rusiya imperiyası çoxdan erməni dövləti yaradılmasını həyata keçirdi. Onu da qeyd edim ki, yuxarıda qeyd olunan*

ərəzilərin əhalisinin 90 faizindən çoxu azərbaycanlı türklərindən ibarət idi.

Şuşa XVIII əsrin ikinci yarısından XX əsrin 20-ci illərinə kimi çətin sınaqlardan qalibiyyətlə çıxmış və 1753-cü ildən 1923-cü ilə qədər, Qarabağ torpağının şəhər-qala kimi paytaxt rolunu şərəflə daşımışdır.

XIX əsrin ikinci yarısı Şuşa qalası üçün uğurlu olmuşdur. Bu dövr Şuşa qalası üçün zəngin mədəniyyət mərkəzi kimi, Cənubi Qafqazda Tiflis şəhərindən sonra ikinci yer tuturdu. Şuşa elm, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində görkəmli şəxsiyyətlər vətəninə çevrilmişdir.

Qasım bəy Zakir, Xurşudbanu Natəvan, Mir Möhsün Nəvvab, Nəcəf bəy Vəzirov, Firidun bəy Köçərli, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əhməd bəy Ağaoğlu, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Üzeyir Hacıbəyov, Niazi, Sadıqcan, Mehdi Məmmədov, Fikrət Əmirov, Süleyman Ələsgərov, Cabbar Qaryağdıoğlu, Seyid Şuşinski, Əşrəf Abbasov, Məşədi Məhəmməd Fərzəliyev, Bülbül, Xan Şuşinski, Rəşid Behbudov, hərbiçilərdən Fərrux bəy Azayev, Səməd bəy Mehmandarov, Yaqub Quliyev, Xəlil Məmmədov və başqaları Şuşanın yetirmələridirlər.

Mən yuxarıda adlarını çəkdiyim böyük şəxsiyyətlərin çoxunu doğma Şuşada görmüşəm. Onlar nə qədər əzəmətli insanlar idilər. Yaxşı yadımdadır, ***1947-ci ilin avqust ayı idi. Eşitdim ki, dahi Üzeyir Hacıbəyov Şuşaya gəlib, dostu Yemiş kişinin (əsl adı İsmayıl idi) evində qalır.*** Hava sərinləşəndə Yemiş kişi ilə şəhərə gözməyə çıxır. ***1947-ci ildə mənim 12 yaşım var idi. Üzeyir bəy Hacıbəyov kimi həmyerlimi görmək mənim üçün əvəzolunmaz arzu idi.*** O, orta boy, yaraşıklı, nurani, baxışlarından ümumbəşəti alicənablıq yağan, səliqə ilə geyinmiş şəxsiyyət kimi yaddaşımda əbədi olaraq həkk olunmuşdur. Onun dostu zərgər İsmayıl kişi, ucaboy, fiziki cəhət-

dən sağlam başında buxara papaq vardı. Şuşalılarla səmimi görüşən Üzeyir bəy Hacıbəyov öz həmyerliləri ilə sanki vidadlaşmağa gəlmişdir.

Böyük bəstəkar 1948-ci il noyabrın 23-də dünyasını dəyişdi.

1920-ci il aprel ayının 28-də Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Qarabağın, o cümlədən Şuşa şəhərinin və onun ziyalılarının, fəlakətli günləri başladı. Sovet hakimiyyəti illərində Dağlıq Qarabağda rəhbər vəzifələri ələ keçirən ermənilər **“xalq düşməni”** kimi saxta şüar altında azərbaycanlı ziyalılara və din xadimlərinə qarşı kütləvi **repressiyalara başladılar. Tarixi sənədlərin araşdırılmaları sübut edir ki, ermənilər, şuşalılara və onun ətrafında yerləşən azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərdə vəhşi soyqırımlar həyata keçirmişlər.** Şuşalılar erməni cəlladlarının törətdikləri milli qırğından canlarını qurtarmaq üçün **Türkiyə, İrana, Orta Asiya respublikalarına qaçırdılar.**

Şuşa şəhəri öz məğrurluğunu getdikcə itirirdi... Şəhərin mavi səmasını **qara buludlar** alırdı. Sanki sakinlərinə divan tutulan Şuşanın **fəryadı sonsuz** səmaya yüksəlirdi.

Erməni faşistləri **Dağlıq Qarabağda möhkəmlənmək və torpaq əldə etmək naminə** Sovet sistemindən yararlanaraq **1923-cü il iyul ayının 7-də bir ovuc erməni ünsürlərinin yaşadıkları Qarabağın Dağlıq ərazisində muxtariyyət hüququ əldə edə bildilər. Həmin tarixdə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldı. Bu LENİN milli siyasətinin ən qara ləkəsi demək idi.**

Hər bir ölkənin **düzənlik və dağlıq ərazisi** təbii olaraq mövcuddur. Belə bir coğrafi məhfumun yaranması tarixin kobud səhvi kimi qiymətləndirilməlidir. **Bu səhvin nəticəsi olaraq Şuşa şəhəri Qarabağın inzibati mərkəz hüququndan**

məhrum oldu. Şuşanın inzibati ərazisinin böyük hissəsi əlindən alındı.

1920-ci ildən Şuşanın işğal olunduğu günə kimi,-yəni 1992-ci il may ayının 8-ə qədər Şuşada Qarabağ xanlığı dövründə (1747-1822) inşa olunan tarixi memarlıq abidələri, əzəmətli binalar, *dini ocaqlar*, bir sözlə tarixi hadisələri özündə əks etdirən nə var idisə məhv edildi. Ulularımızın *alın təri və qabarlı əlləri ilə yonulub səliqəyə salınan daşlar* ermənilər tərəfindən *Xankəndinə aparılır* və evlər tikilirdi. Yaxşı yadımdadır keçən əsrin *50-ci illərində* erməni ünsürlərinin yük maşınları (*QAZ-51-QAZ-52*) Şuşada yerlə-yeksan olunan binaların *guşə* daşlarını Xankəndinə aparmaq üçün növbəyə dayanırdılar. Ermənilərin bu hərəkətlərinin qarşısını almaq üçün *tarixi şəxsiyyətə böyük ehtiyac var idi. Belə bir şəxsiyyətə Azərbaycan cəmiyyətinin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni tələbatı həqiqətə çevrildi. Bu şəxsiyyət Heydər Əliyev idi.*

1969-cu il iyul ayının 14-də Heydər Əliyev respublikamızda ali rəhbər vəzifəyə gəldikdən sonra respublikamızın hər yerində olduğu kimi Şuşada da vəziyyət kökündən dəyişildi. Ulu Öndər Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə 1977-cü ilin avqust ayında Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti “ŞUŞA şəhərinin tarixi hissəsini tarix-memarlıq qoruğu elan etmək haqqında” qərar qəbul etdi. Bununla da Şuşanın tarixi memarlıq abidələrinin, xanlara, onların nəsilələrinə, bəylərə, din xadimlərinə və başqa varlı adamlara məxsus olan binaların dağıdılmasının qarşısı alındı. Şuşa şəhərinin və bütövlükdə rayonun sosial-iqtisadi həyatında yüksəliş başlandı. *Bu inkişaf 1982-ci ilin dekabr ayına kimi, yəni Ulu Öndər Heydər Əliyevin SSR Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini vəzifəsinə təyin olunduğu günə kimi davam etdi.*

Şuşa *1750-ci il avqust ayında tikilməyə başlanarkən* Orta əsr şəhərsalma mədəniyyətinin nadir incilərindən istifadə

olunurdu. Pənahəli xan və onun oğlu İbrahimxəlil xanın hakimiyyətləri illərində Şuşada inşaat işləri fasiləsiz olaraq davam etdirilmişdir. Şuşa qalasının müdafiə istehkamları tikilərkən onun möhkəmliyinə xüsusi diqqət verilirdi. Hasarlar daş və əhəngdən tikilir, müəyyən məsafələrdə bürclər və müşahidə obyektləri quraşdırılırdı. Pənahəli xanın hakimiyyəti dövründə tikilən hasar, bürclər və müşahidə obyektləri bir o qədər də möhkəm deyildi. Ona görə ki, onlar sürətlə, gecə və gündüz inşa olunmuşdur. İbrahimxəlil xan hakimiyyətə gəldikdən sonra Şuşa qalasının divarları və digər müşahidə sahələri yenidən və daha keyfiyyətli inşa olunmuşdur. Şuşa qalasında həyata keçirilən inşaat işlərində İbrahim xan və onun məmurları ilə yanaşı baş vəzir *Molla Pənah Vaqifin də böyük əməyi olmuşdur.*

1992-ci il may ayının 8-ə qədər Şuşa qalasının ətrafında olan qala divarları, *1783-cü* ildə yenidən tikilən divarların qalıqları idi. Həmin hasarlar Qarabağ salnaməçilərinin verdikləri məlumata görə *üç il* ərzində tikilib başa çatdırılmışdır. Möhkəm və möhtəşəm qala divarlarının uzunluğu *2,5 km-dir.* Qala divarları olduqca etibarlı və möhkəm idi. *Qala divarlarının, bürç və müşahidə obyektlərinin möhkəmliyi, hərbi əhəmiyyətli olduğu* Ağa Məhəmməd şah Qacarın hücumları zamanı bir daha özünü göstərdi. Qacar şahı qala divarları qarşısında aciz qalmışdır. Qala divarlarında *dörd qapı* inşa olunmuşdu. Həmin qapıların birinə *İrəvan digərinə isə Gəncə darvazası deyilirdi.* Darvazalardan biri dağıdılmışdır. *Gəncə darvazası öz quruluşu etibarilə başqalarından fərqlənirdi.* Həmin qala darvazasının açarları yuxarıda dediyim kimi *Sankt-Peterburqun Ermitaj muzeyində saxlanılır.*

Mətbuatda işıq üzü gören yazılarımda dəfələrlə qeyd etdiyim kimi *Şuşa qalasının İç qalası olmamışdı.* Bu hər şeydən əvvəl onun təbii-coğrafi mövqeyi, qala divarlarının, etibarlı

müdafiə qurğularının, iri malikanələrin hündür hasarlarla əhatə olunması ilə bağlı idi.

Şuşada *XX əsrin 60-cı* illərinə qədər çoxmərtəbəli binaları barmaqla saymaq olardı. Belə binalara ehtiyac da olmamışdır. Daş və əhəngdən inşa olunan binaların otaqları geniş, hündür və işıqlı idi. Geniş eyvanlar binalara xüsusi gözəllik və yaraşlıq verirdi. Həm də şəhərin bütün evlərinin üzü qibləyə baxırdı.

Şuşada inşa olunan binalar və imarətlər şərqli arxitekturası ənənələri əsasında tikilmişdir. Binaların demək olar ki, hamısı saf daşdan və əhəngdən inşa olunmuşdur. Xanlara, onların övladlarına, hərbiçilərə varlı adamlara, tacirlərə, sövdəgarlara, ali din xadimlərinə və habelə iqtisadi cəhətdən imkanlı olanların yaşayış mülkləri hasarlarla əhatəli idi.

Xan sarayı, İbrahim xanın oğlu Məhəmməd həsən ağanın, Qara Böyük xanının, Hacı Dadaşın, Hacı Qulunun, M.M.Nəvvabın, Nəcəfqulu ağanın, C.Qaryağdı oğlunun, Zöhrəbəyovların, Mehdiqulu xanın. Xurşudbanu Nətvanın, yüzlərlə bəy, ağa, din xadimlərinin, tacirlərin və digər sosial zümrəyə mənsub olanların mülkləri Şuşa qalasının əzəmət və şöhrətini sanki özlərində əks etdirirdilər.

Keçən əsrin 20-ci illərinə qədər Şuşa qalasında *6 mindən çox monumental-yəni əzəmətli, möhtəşəm, böyük binalar var idi.* Bu binalarda yaşayan sakinlər həmin binalara daha çox yaraşlıq və əzəmət verirdilər.

Şuşa qaləsindəki imarətlər, inzibati binalar və digər memarlıq abidələri *Qarabağ xanlığının silinməz və unudulmaz tarixinin yaddaşındır.*

Şuşa qalası *17 məhəllədən ibarətdir.* Məhəllə, küçələri, səkilər bütövlüklə parıltılı mərmər daşlarla döşənmişdi. Gecələr daşlar işıq verirdi. Şəhər təmizliyi, yaşıllığı ilə göz oxşayırdı. Küçələr ensiz, cazibədar və bir-birinə bənzəyirdi.

Hər bir məhəllənin ərazisində meydan var idi. Meydanların böyüklüyü və kiçikliyi yaşayış binalarının və sakinlərin sayından asılı idi. Bayram şənlikləri və idman oyunları həmin meydanlarda keçirilərdi.

Şuşanın 17 məhəlləsinin ayrı-ayrılıqda məscidi və müqəddəs ocağı (PİR) var idi. Həmin müqəddəs ocaqların on biri mənim yadımdadır. Eyni zamanda 17 məhəllə məscidi də məhəllələrin sakinlərinin sayına görə tikilmişdir. Memarlıq üslubuna əsasən onlar bir-birini təkrar edir.

Məhəllə məscidlərindən başqa Şuşa qalasında 2 cümə məscidi də var. Onlar yuxarı və aşağı Kövhər ağa məscidləridir. Deməli, Şuşa qalasında ümumilikdə 19 məscid var. Cümə məscidləri dedikdə müsəlman tarixi ilə istirahət günü nəzərdə tutulur. Şuşalılar cümə günlərində hər iki məsciddə kütləvi surətdə cümə namazı qılırdılar.

Məhəllə məscidlərinin üzərində bir, cümə məscidlərinin üzərində isə iki minarə var. Cümə məscidləri həcminə, memarlıq üslubuna, xarici və daxili divarlarına yazılan “*Qurani-Kərim*” sürətlərinin ayələrinə görə məhəllə məscidlərindən fərqlənirlər. *Ümumiyyətlə Kövhər ağanın adı ilə bağlı olan məscidlərə girərkən adamda xoş əhval-ruhiyyə yaranırdı. Sanki adam özünü behişdə, cənnət bağında hiss edirdi. Məscidlər səcdə yeri olmaqla adamların ən çox ziyarətgah yerləri idi. Yayda məscidlər adamlara sərinlik, qış aylarında isə istilik bəxş edirdi.*

Hər bir müsəlman ölkəsində olduğu kimi Şuşa məscidləri də dini ideoloji mərkəz idi. Burada dini elmlərlə yanaşı elmi biliklərin də təbliğinə geniş yer verilirdi. Şuşa din xadimləri *Şərq ölkələrinin* aparıcı dini ali məktəblərini bitirənlərə və yerli dini mədrəsələrdə təhsil alanlar idilər.

Məscidlərimiz şuşalıların mənəvi cəhətdən zənginləşmələri sahəsində böyük rol oynayırdılar. *Xüsusilə 1905-1906-cı*

illər erməni-müsəlman davasının gedişində ermənilərin xəyanətkar hərəkətlərinin ifşa edilməsində, həqiqətin Şuşa camaatına çatdırılmasında məscidlər böyük iş görürdülər. Şuşa məscidləri eyni zamanda da, sülh və əmin-amanlıq ocağı idi. Deməli Şuşa məscidləri sırf dini məsələrlə yanaşı, siyasi-iqtisadi, tarixi və mədəni maarifə aid məsələlərlə də məşğul olurdular.

Şuşa qalasında məscidlərlə yanaşı müqəddəs dini ocaqlar da var. Çox güman ki, onların da sayı 17-dir. Mən onların 11-nu görmüşəm. Adətən dini ocaqlar məscidlərin yanında yerləşirdi. Dini mərasimlər zamanı istək və arzularına çatan adamlar ehtiyacı olanlara maddi cəhətdən kömək edər və şərbət paylayırdılar.

ŞUŞA ŞƏHƏRİNDƏ MƏNƏ MƏLUM OLAN MÜQƏDDƏS OCAQLAR AŞAĞIDAKILARDIR:

1. SEYİD XƏLİL OCAĞI. Cıdır düzünə gedən yolun üzərində yerləşirdi. Şuşanın işğalına kimi ocaq *bulur kimi saf, Allahın mömün adamlarından biri olan, bütün Qarabağ camaatının, o cümlədən də şuşalılardan müqəddəs seyid kimi tanıdıqları SEYİD XƏLİLİN adı ilə bağlı idi. Bütün bayram və yas mərasimləri və toylar zamanı bişirlən təamların ilki Seyid Xəlilə ağaya göndərilərdi.* Onun yaşadığı ev əsl müqəddəs ocaq idi. Şuşa işğal olunandan sonra Seyid Xəlil Bakı şəhərinə gəlmiş və Şuşa həsrəti ilə Bakıda Allahın dərgahına qovuşmuşdu.

2. SAQQAXANA OCAĞI. Çuxur məhəllədə idi. Ocağın lap yaxınlığında böyük Gəvriş ağacı əkilməmişdir. Ocağın sol tərəfindəki divarda iki əl həkk olunmuşdu. Bu əllər müqəddəs hesab olunurdu. Ziyarətə gələnlər gəvriş ağacının dibindən

torpaq götürər və həmin torpağı suya salıb, sonra xəstələrə içirdərdilər. Suyu içənlər xəstəlikdən tezliklə xilas olardılar. *Ağacın dibindən götürülən torpaq “XAKI-ŞƏFA” (Ərəb sözü olub şafa torpağı mənasını verir)* müxtəlif xəstəliklər üçün mərhəm idi. həmin torpaq parıltılı olub, möhkəm idi, onu çətinliklə xırdalamaq olardı.

3. HƏZRƏT ABBAS OCAĞI. Xoca Mərcanlı məhəlləsində idi. Ocağa Qarabağın rayon və şəhərlərindən, habelə Şuşadan saysız hesabsız adamlar *ziyarətə gələrdilər*. Şuşanın işğalına kimi ocaq fəaliyyət göstərirdi.

4. ŞAHLIQ OCAĞI. Köçəri məhəlləsində yerləşirdi. Müqəddəs ocaq idi. Ocağa ziyarətə gələnlərin sayı-hesabı yox idi. Hər il şahlıq ocağını *minlərlə adam ziyarət edərdi. Ziyarətə gələnlər arasında Cənubi Azərbaycan zəvvarları da olardı.*

5. MİR FƏSEH OCAĞI. Ocaq Cıdır düzündə yerləşirdi. Bura ziyarətə gələnlər *qadın zəvvarları idi*. Onlar ziyarətə gələrkən özləri ilə *oğlan və qız uşaqlarını da gətirərdilər.*

6. ŞAMİ QƏRİBAN OCAĞI. Bu ocaq *İmam Hüseynin şəhidliyi gününə xatirə olaraq adlandırılmışdır. Məhərrəm ayının onuncu gecəsi,* ocaq zəvvarların ən çox ziyarət yeri idi. Ziyarətə gələnlər ocağa xidmət edənlərin *İmam Hüseynin və onunla birlikdə Kərbəla düzündə qətlə yetirilənlərin ruhlarına duanar oxuyar və mərsiyələr deyərdilər. Bu ziyarətə XX əsrin 20-ci illərinə kimi fəaliyyət göstərmişdir.*

7. QURDLAR OCAĞI. Şuşa şəhərinin aşağı ərəzində - *Qurdlar məhəlləsində yerləşirdi. XX əsrin otuzuncu illərinə kimi fəaliyyətdə idi. Ocağın qarşısında su hovuzu da var idi.*

8. CİNDİRLİ PİR. Qarabağdan yaylağa gedən yolun sol sahilində yerləşən dağdağan ağacının adı ilə bağlıdır. Bədd nəzərə qarşı istifadə olunurdu. Uşağı olmayanlar nəzir edərək ocağa müxtəlif ip və parça bağlayırdılar.

9. SEYİD OCAĞI. Mirzə Həsən qəbiristanlığı ərazisində yerləşirdi. Ocaq Qarabağ mahalında məşhur idi.

10. SƏRQA OCAĞI. Çuxur məhəllədə yerləşirdi. Ocağın torpağı yaralara *mərham* hesab olunurdu. *XX əsrin əvvəllərinə kimi fəaliyyət göstərmişdir.*

11. ƏLİ OCAĞI - Xan qoruğunun aşağı hissəsində böyük daş kahada yerləşirdi. Olduqca xeyirli ocaq idi.

ŞUŞA QALASININ MƏHƏLLƏLƏRİ BUNLARDIR:

1-ci XANLIQ ara məhəlləsidir

2-ci SAATLI məhəlləsidir

3-cü KÖÇƏRLİ məhəlləsidir

4-cü MAMAYI məhəlləsidir

5-ci XOCA MƏRCANLI məhəlləsidir

6-cı DƏMİRÇİ məhəlləsidir

7-ci HAMAM QABAĞI məhəlləsidir

8-ci TƏZƏ məhəlləsidir.

Bunlar tarix ədəbiyyatında yuxarı məhəllələr adlandırılır.

DOQQUZ MƏHƏLLƏ İSƏ AŞAĞI MƏHƏLLƏDƏN IBARƏTDİR:

9-cu QURDLAR məhəlləsidir

10-cu SEYİDLİ məhəlləsidir

11-ci CULFALAR məhəlləsidir

12-ci QUYULUQ məhəlləsidir

13-cü ÇUXUR məhəlləsidir

14-ci DÖRDLƏR QURDU məhəlləsidir

15-ci HACI YUSİFLİ məhəlləsidir

16-cı DÖRD ÇİNAR məhəlləsidir

17-ci ÇOLQALA məhəlləsidir.

Qalanı orta hissədən daşla döşənmiş uzun yol iki hissəyə bölür. Qarabağ xanlarının da saray memarlıq abidəsi də həmin yolun **Çolqala məhəlləsinə** doğru uzanan ərazisində yerləşir. Şuşanın işğalı gününə kimi bu nəhəng bina yaşayış binası idi. Binanın böyük darvazası vardı. Küçəyə açılan kiçik qapı yaraşlıqlığı ilə diqqəti cəlb edir. Sözün əsl mənasında həmin qapı xan sarayına xüsusi gözəllik verir. Saray memarlıq abidəsi geniş ərazini əhatə edir. Hər tərəfindən daş hasarla əhatələnmişdir. Bu **xanlıq ara məhəlləsidir.**

Saatlı məhəlləsi dik yamac üzərində inşa olunmuşdur. Məhəllənin əsas küçə yolundan sol və sağ istiqamətləri daşla döşənmiş dar yollar burularaq bir-birini tamamlayır. Məhəllə məscidinin qarşısında kiçik meydan var. Məhəllədə yaşayış binalarının hamısı bir və iki mərtəbəlidir. Məhəllə meydanının aşağı hissəsində hamar ağ saf daşla tikilmiş şirin su bulağı var. Bulaq **1873-cü ildə xan qızı Xurşudbanu Natəvanın** Şuşa qalasına çəkdiyi su kəmərinin suyu ilə təchiz olunurdu. Bütün məhəllə bulaqları həmin su ilə təmin olunurdu.

Saatlı məhəlləsində sol tərəfdə dik yamac üzərində **Köçərli məhəlləsi yerləşir.** Şəhərin mərkəzinə doğru uzanan və nisbətən bir qədər enli yolun hər iki tərəfində yaşayış binaları, məscid, bulaq hamam və daha aşağı hissədə körpü və meydança var idi. Onu da deyim ki, məhəllə körpüsünə **“Şahlıq körpüsü”** deyilirdi. **XX əsrin 40-cı illərində körpü söküldü və meydan bir qədər genişləndirildi.** Məhəllənin yaşayış binaları bir-birindən fərqlənirdi. Bu sosial bərabərsizliklə əlaqədar idi. Məhəllədə **6-a qədər iki mərtəbəli yaşayış binası var. qalan binalar bir mərtəbəlidir.**

Mamayı, Xoca Mərcanlı, Dəmirçi, Hamam Qabağı məhəllələri yaşayış və inzibati binalar, küçələr bir-birini tamamlayırdı. Hamam qabağı məhəlləsinin **şəhərin Cənub-**

Şərq hissəsinə doğru uzanan yolun kifayət qədər genişliyi, yolun sol və sağ tərəflərində iki mərtəbəli böyük binaların olması küçəyə yaraşlıq bəxş edirdi. Küçələr *köçə, palıd, evlərin həyətlərində olan müxtəlif meyvə və bəzək ağacları, gül-çiçəklər* könül oxşayırdı. *Təzə məhəllə körpüsü Şuşada ən böyük körpü idi.*

Şuşa qalasının aşağı məhəllələri mövqeyinə, iqliminə görə, yuxarı məhəllələrdən fərqli idi. Burada düzənlik ərazilər, məhəllə meydanları, məscidlər daha geniş olmaları baxımdan və memarlıq üslubu etibarilə başqalarından fərqlənirdi.

Qalanın aşağı ərazisində su quyuları, çarhovuzlar, keşmələr, kəhrizlər çoxluq təşkil edirdi. Küçələrin və məhəllə meydanlarının genişliyi, yaşayış binalarının, xana və xanın övladlarına, tacirlərə, din xadimlərinə məxsus olan binalar məhəllənin əzəmətini daha da artırırdı. Bir daha deyim ki, bu binalar və küçələr sakinlərinin nurani əzəmətlərini əks etdirirdi.

İbrahim xanın böyük oğlu Məhəmməd həsən ağanın, Hacı Qulunun, Salman bəyin. Məhəmməd bəyin (Batmanqılıncın), Mıqımovların, adlarını bilmədiyim bəy və ağacların evləri, Qarabağ xanlığının divanxanası, Cəfər Qulu ağanın, Hacı Qulunun imarəti və digər yaşayış binaları Çuxur məhəllədə yerləşir. Məhəllədə iki meydan, çoxlu tacir dükanları vardı. Onların bir çoxunun qalıqları son günlərə kimi dururdu.

Qalanın aşağı məhəllələrində elə bir həyət yox idi ki, orada *tut, giləs, müxtəlif növ meyvə ağacları* olmasın. Həyətlərin bir çoxunda *Şimali Qafqazdan gətirilib əkilən armud ağacları və gül kolları da var idi. Yuxarı məhəllələrdə tut, aşağı məhəlləyə nisbətən bir ay gec yetişirdi. Elə Şuşa qalasının sirri və möcüzələri də bu idi.*

Şuşada müsəlmanlar üçün 18 hamam inşa edilmişdir. Qalanın xaricində isə xristianlar üçün bir hamam olmuşdur.

Şərqi müsəlman aləmində belə bir adət var ki, *ermənilər yağış yağanda, bayram günlərində müsəlmanların bulaqlarına getməzdilər. Çünki onlar mundar hesab olunurdular. Şuşalılar Qarabağda yaşayan ermənilərə “QAXTAQAN”, yəni qaçqınlar deyirdilər.*

Qala hamamları ayrı-ayrı adamlara məxsus idi. Ona görə də onlar memarlıq baxımından daha cəzbedici idilər. Onların tavanları qövs formasında inşa olunmuşdu. Hamamların ilk girəcəyində çarhovuz, ortasında isə su axan *1,5 metr həcmində qüllə var idi. Hamamların hamısı şirin su ilə təmin olunurdu. Həftənin müəyyən günləri hamamlar qadınlar üçün, müəyyən günləri isə kişilər üçün xidmət göstərirdilər.* Sahibkar hamamların təmizliyinə, müştərilərə göstərilən xidmətin keyfiyyətinə xüsusi diqqət yetirirdilər.

Qarabağ xanlığı dövründə inşa olunan tarixi abidələr kimi qalanın hamamları da *1920-ci ildən sonra* xarabalığa çevrildi. Bazar başı deyilən ərazidə yerləşən hamam *XX əsrin 50-ci illərinin sonunda dağıldı. Hamamın üst tərəfində yerləşən yaşayış binalarını söküb, yerində dörd mərtəbəli bina tikilməsi nəzərdə tutulurdu. Köhnə binaların məhv edilməsi Şuşanın müasir qaydada yenidən qurulması şüarı altında aparılırdı. Hamamın tavanı çətinliklə dağıdılırdı. Yaxşı yadımdadır, hamamın tavanını sökən ustalardan biri ağlaya-ağlaya deyirdi ki, gələcəkdə hamamı sökənlərə lənətlər yağdırsalar, deyərsiniz ki, biz buna razı deyildik. Belə bir tarixi abidəni dağıtmaq cinayətdir.* Yeni binanın tikiləcəyi ərazidə sökülən evlərin qalıqlarını hamamın içinə tökdükdən sonra onu basdırdılar. Yeni yaşayış binası tikilib qurtardıqdan sonra, hamamın yerləşdiyi ərazi asfaltla örtüldü. Ətrafında isə sakinlər öz maşınları üçün qaraj inşa etdirdilər...

XX əsrin 80-ci illərində hamam zibillikdən təmizləndi. Aparılan təmizlik və bərpa işləri zamanı, hamamın hovuzundakı bulaqdan suyun axması hamının təəccübünə səbəb oldu.

XIX əsrin ortalarının tarixi memarlıq abidəsi olan hamam bərpa olundu. Amma əvvəlkindən əsər-ələmət yox idi...

Şuşa qalasında on karvansaray olmuşdu. Qalaya kənar-dan gələn tacirlər həmin karvansaraylarda yerləşərdilər. Gətirdikləri müxtəlif məhsulları, geyim əşyalarını və sairə məişət əşyalarını Şuşa bazarında satdıqdan sonra öz vətənlərinə qayıdardılar. Orta əsrlər dövründə Şuşa tacirləri İran, İraq, Türkiyə və digər şərq ölkələri ilə ticarət əlaqəsi saxlayırdılar. Eyni zamanda da həmin ölkələrin tacirləri də Şuşaya ticarətə gələrdilər. Bu ticarət əlaqələri **1828-ci il Gülüstan sülhünə qədər davam etmişdir.**

Axşam çıraqlar yandıqdan sonra qalanın qapıları bağlanır və şəhərə giriş və çıxış olmazdı. Bu o dövrün qaydası idi.

ŞUŞANIN KARVANSARALARI BUNLAR IDI:

HAZI MƏHƏRRƏMİN KARVANSARASI - Şuşada tikilmiş ilk karvansara. On doqquzuncu əsrin birinci yarısında Qarabağın dövlətli tacirlərindən olan Hacı Məhərrəm Kərbəlayı Hüseyn oğlu tərəfindən tikilmiş və el arasında sahibinin adı ilə adlandırılmışdır. Həmişə yaxşı gəlir gətirir və mədaxili, əsasən, dini işlərə sərf olunurdu. Hər il dindar adamlar məhərrəm ayının on gününü burda imam Hüseynə təziyə saxlayır, imam ehsanı verirdilər.

Hacı Məhərrəm Kərbəlayı Hüseyn oğlunun vəfatından sonra oğlanları Hacı Abbas və Məhəmməd karvansaranı bərpa etdirib birlikdə işlətmişlər.

HACI ƏMİRASLAN BƏYİN KARVANSARASI - Qalanın yuxarı hissəsində, şəhər meydanının qərb tərəfində - "Şeytan Bazar"da idi. On doqquzuncu əsrin ilk illərində Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xan Cavanşirin böyük oğlu Məhəmməd Həsən ağanın lələsi Hacı Əmiraslan bəy Məhəmməd bəy oğlu (Mir Möhsün Nəvvabın ana babası) tərəfindən tikilmişdi. Karvansara sahibinin vəfatından sonra kürəkənləri Hacı Mir Əhməd ağa Mir Fəseh ağa oğlu və Mirzə Qasım bəy Məşədi Həsən ağa oğlu karvansaranı Məşədi Hüseyn Mir Səyyaf oğluna satmışdılar.

UĞURLU BƏYİN KARVANSARASI - şəhərin aşağı tərəfində, Aşağı Bazar deyilən ərazidə yerləşirdi. Qarabağın sonuncu hakimi Mehdiqulu xan Cavanşirin naibi, iri mülkədar Uğurlu bəy Cavanşir inşa etdirmişdi.

Uğurlu bəyin vəfatından sonra karvansaranı oğlanları - polkovnik Fərəculla bəy, mayor Rəhim bəy, İbrahim bəy və birinci dərəcəli zabit rütbəsinə layiq görülən Həsən bəy şərikli işlətmişlər.

MİR SƏYYAF OĞLUNUN KARVANSARASI - Şuşanın "Şeytan Bazar" hissəsində mehmanxana tipli ikimərtəbəli karvansara. On doqquzuncu əsrin ikinci yarısında (1888-1889) Məşədi Hüseyn Mir Səyyaf oğlu Hacı Əmiraslan bəyin karvansarasını alandan sonra söküb, yerində təzəsini tikdirmiş və xalq arasında "Mir Səyyaf oğlunun karvansarası" kimi tanınmışdır. Məşədi Hüseyn vəfat edəndən sonra oğlanları Ağa Qəhrəman və Məşədi Şükür karvansaranı şərikli işlətməyə başlamışlar. İstər böyüklüyünə, istərsə də memarlıq gözəlliyinə görə şəhərdəki digər karvansaralardan seçilirdi. Birinci mərtəbədə iyirmiyə qədər dəlləxana, çəkməçi, dərzi, sər-rac, papaqçı, nalbənd və sair dükanlar, bir neçə ticarət dükanı, dini ayinləri icra etmək üçün məscid, ikinci mərtəbədə isə tacirlərin, səyyahların, ümumiyyətlə, şəhərin qonaqlarının din-

cəlməsi üçün iyirmi beş otaq vardı. Karyansarada təkcə Qafqazın şəhərlərindən yox, həm də İran, İraq, Türkiyə, Ərəbistan, Orta Asiya, Rusiya və başqa Avropa ölkələrindən gələn tacirlər də qalırdı. Son dövrlərə qədər burda örtülü şəhər bazarı fəaliyyət göstərirdi.

Karvansara vəqf mülkiyyətinə daxil idi. Onun kitabəsindəki vəqfnaməni Əli Hacı Abbasoğlu yazmışdır. Vəqfnamənin mətni dörd parça əhəng daşı üzərində fars dilində nəstəlik xətlə qabarıq surətdə həkk olunmuşdur:

"Yuxarıda:- Bismillahi ərrehmani ərrehim. Məşədi Mir Səyyafın oğlu, cənab müstətab (böyük hörmət sahibi) Məşədi Seyid Hüseyn aşağıda göstərilən əmlak və dükanlarını özünün tikdirdiyi Əqsa məscidinə vəqf edir (bağışlayır).

Əvvəla, Böyük meydanın qərb tərəfində yerləşən karvansaranın hamısını. Sonra ona tabe olan və birləşən daxildəki hücrələri və əlavələri.

Sağ tərəfdə: - Ordakı yuxarı və aşağı mərtəbə, qarşdakı karvansaranın xaricindəki dükanlar, şimalda vaqə olan dörd dükən, Hacı Sadiq oğlu Bağırın şərik olduğu on beş dükən yarı, şimal tərəfdəki üç qəssab dükən, karvansara və dükənləri ilə birlikdə hamısı Əqsa məscidinə şəri vəqf edilir.

Ortada: - Mütəvəllilərə (nəzarətçilərə) tapşırıq və xərcləmə qanunları. Əmlakdan gələn mədaxili - gəliri üç hissəyə ayırmaq lazımdır. Həmişə cərəyanda (dövriyyədə) olan birinci qismi, Allah eləməmiş, Əqsa Hüseyniyyə məscidi xərabə olarsa, təmirinə xərc edilsin. İki qalan hissədən yüz manat mütəvəllilərin (başçıların) illik maaşına ayrılınsın. İldə əlli manat da hər gün Hüseyniyyə məscidində camaat namazı qılan mollaya verilsin. Bir nəfər azançı və bir nəfər mücavirə (baxıcıya) ildə qırx manat.

Hər il məhərrəm ayında mərsiyə oxuyan mollaya iyirmi beş manat. Hər məhəlləyə ildə beş put qara neft və üç manat

nəqd. İldə üç nəfər piyada zəvvərə və dəfninə ehtiyac görülən yoxsul ölənlərin dəfninə 15-20 manat. Bahalıq illərində şəhər fağırlarına buğda, un və ya çörək almaq üçün üç yüz manat. Vəqf edənin dörd baş ailəsi üçün nəsilbənəsil (ömürlük) 530 manat.

Yenə də vəqf edənin Məkkəyə getməsi və başqa xərcləri üçün 500-dən 700-dək. Bunları ayırdıqdan sonra nə qalarsa, hər həftənin cümə axşamı otuz fağırın hərəsinə üç manat.

Solda: -Hər il məhərrəm ayının birinci ongünlüyündə tək-yələrdə su gətirmək, körpü salmaq, Qasım otağı bəzəmək, heydəri nəzir, ərəb dəstəsi düzəltmək və səkkiz girvənkə qənd almaq üçün hər birinə üç manat, Qarabağ camaatının müdaxiləsi - məsləhəti ilə mövqufat işlərini görmək, əmlakı qoruyub-hifz etmək üçün nə qədər diridir, vəqf edənin iştirakı ilə xərclər edilsin.

Şəri vəqfin qaydaları yerinə yetirildi".

MURAD BƏYİN KARVANSARASI - On doqquzuncu əsrin əvvəllərində vaxtilə Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xan Cavanşirin qatırçısı olmuş Murad bəy Seyid Vəli oğlu tərəfindən tikilmiş və onun adı ilə adlandırılmışdır. Sahibinin vəfatından sonra karvansaranı onun ikinci oğlu Nuru bəy işlətməmişdir və onun ölümündən sonra oğlanları Hacı Böyük bəy və Hacı İsgəndər bəy karvansaranı əsaslı surətdə bərpa etdirib, uzun illər şərikli işlətmişlər. Murad bəyin karvansarası ötən əsrin iyirminci illərinə qədər mövcud olmuşdur.

HACI HÜSEYNİN KARVANSARASI - Xoca Mərcanlı məhəlləsində idi. On doqquzuncu əsrin ikinci yarısında Qarabağın çox dövlətli və varlı tacirlərindən biri, şəhərdə onlarca dükən sahibi olan, "Sail" təxəllüslü şair Hacı Hüseyn Mir Səyyaf oğlu Hüseynzadə tikdirmişdi. Bu karvansaranın ömrü az olmuş, çox vaxt boş qaldığından bağlanmış və şəhərin tarixindən birdəfəlik silinmişdir.

GÖVHƏR AĞANIN KARVANSARASI - On doqquzuncu əsrin ikinci yarısında Qarabağ hakimi İbrahim-xəlil xan Cavanşirin qızı Gövhər ağa tərəfindən inşa olunmuşdur. Onun vəfatından sonra karvansara bacısı oğlu Süleyman xana, onun ölümündən sonra isə oğlu Həsən ağaya qalmışdır.

Həsən ağa karvansaramı bərpa etmiş, lakin çox çəkmədən karvansa yanmış və xaraba qalmışdı.

HACI ABBAS BƏYİN KARVANSARASI - On doqquzuncu əsrin ortalarında inşa edilmiş və sahibinin adı ilə adlandırılmışdır. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ilk illərinə qədər fəaliyyət göstərmişdir.

CAVAD AĞANIN KARVANSARASI - On doqquzuncu əsrin sonlarında general-mayor Cəfərqulu xan Cavanşirin nəvəsi Cavad ağa Hidayət ağa oğlu (1852-1930) tərəfindən tikilmişdir.

Cavad ağanın karvansarası - iyirminci yüzilliyin otuzuncu illərinə qədər işləmişdir.

XANLIQ MUXTARIN KARVANSARASI - On doqquzuncu yüzilliyin son illərində Qarabağın sayılıb seçilən igid kişilərindən biri olan Xanlıq Muxtar tərəfindən tikilmişdir. Karvansara 1920-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir.

Şuşanın mərkəzi hissəsi *Yuxarı Şeytana Bazar adlanırdı*. Küçənin hər iki hissəsi həcmcə iri, hamar saf daşlarla döşənilmişdir. *Meydan bulağından sonrakı ərazi isə Aşağı Şeytana Bazarı əhatə edirdi*. Şəkilərin daş döşəmələri ətrafa gözəllik bəxş edirdi. *Bazar Başından meydana kimi gedən küçənin hər iki tərəfində köçə ağacları əkilmişdi. Yaz aylarında çiçək açan ağaclar ətrafa xoş iy yayırdı. Etiraf edirəm ki, XX əsrin 60-cı illərinə kimi ağaclara qayğı göstərilirdi. Küçəyə asfalt örtüyü salarkən həmin ağacları məhv etdilər. Əvəzində küçəyə Sibir şam ağaclarını əkdirdilər...*

Şuşanın mədəni həyatında hamamların böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Şuşa da inşa olunmuş hamamların tarixi *XVIII əsrin ikinci yarısından başlayır*. Şuşa hamamları haqqında məlumatları **Qarabağ salnamələrindən birinin**–“**ƏHVALATI-QARABAĞ**” əsərinin müəllifi Məhəmməd Baharlı vermişdir.

Lakin tarixçi həmin hamamların harada və nə vaxt inşa olunmasının dəqiq tarixini və yerini göstərməmişdir. M.Baharlı **Şuşa şəhərində 18 hamamın olduğunu qeyd edir**.

HƏMİN HAMAMLAR BUNLARDIR:

Şuşada ilk hamamı Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın əmisi Oğlu Əbdüssəməd bəy inşa etdirmişdir. Şuşanın ulu sakinlərinin məlumatına görə bu hamam Şuşa şəhərinin tarixi ilə (1750-ci il) bağlıdır. Əbdüssəməd bəy İbrahimxəlil xan tərəfindən Ağa Məhəmməd şah Qacarın sarayına girov verilmişdir. O, sarayda olan haqsızlıqlara dözməyərək oradan qaçarkən yolda öldürülmüşdür. İbrahimxəlil xanın *əmisi Behbudəli bəyin oğlu Əbdüssəməd bəy Qarabağ xanlığının tarixində özünəməxsus xidmət göstərmişdir*.

İkinci hamamı - Uğurlu bəy inşa etdirmişdir. Hamam *Aşağı Bazarın* yaxınlığında yerləşirdi. Hamam *XIX əsrin əvvəllərində inşa olunmuşdur*. Hamam *XX əsrin əvvəllərinə* kimi fəaliyyət göstərmişdir. Sonralar baxımsızlıq ucbatından sıradan çıxmışdır.

Üçüncü hamam - Qazi Mirzəli tərəfindən inşa edilmişdir. Hamam *XIX əsrin sonuna kimi işləmiş, sonralar fəaliyyətini dayandırmışdır*. Ağa Mirzə Əli Qazi dünyasını dəyişdikdən sonra onun oğlanları - *Mirzə Əbdülqasım, Mirzə Haqverdi və Yusif bəy Haqverdilər hamamı birlikdə işlətmislər*. Bu şərik-

lik qısa müddət davam etmişdir. Ağa Mirzə Əli Şuşa şəhərinin baş qazisi idi. Hamam Şuşanın *Aşağı Meydan adlanan arazisində yerləşirdi.*

Dördüncü hamam - Şuşanın ən varlı və hörmətli şəxslərindən biri olan Hacı Saleh tərəfindən inşa edilmişdir. Hacı Saleh Baharlı *1795-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur.* Hamam *XIX əsrin* sonuna kimi Şuşa camaatının xidmətində olmuşdur. Hacı Saleh Baharlının vəfatından sonra hamamı oğlanları - *Məhəmməd həsən və Hacı qardaşları işlətmişlər.* *XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində* hamam fəaliyyətini dayandırmışdır.

Beşinci hamam - Əli bəy Tanrıverdi oğlu Fuladov tərəfindən Şuşada inşa etdirilmişdir. O, Qarabağın iqtisadi həyatında mühüm işlər görmüş, *birinci zabit dərəcəsi almışdır.* Əli bəy Fuladov *Qasım bəy Zakirin kürəkəni idi.* Hamam Əli bəy Fuladovun vəfatından sonra onun oğlanları tərəfindən idarə olunmuşdur. Lakin hamam baxımsızlıq ucbatından sonralar - *XX əsrin əvvəllərində sıradan çıxmışdır.*

Altıncı hamam - Şuşanın varlı adamlarından olan Rüstəm bəy Qasım bəy oğlu Cavanşir tərəfindən XIX əsrin ortalarında inşa edilmişdir. Hamam təxminən otuz il fəaliyyət göstərmişdir.

Yeddinci hamam - Bəhmən Mirzə Qacar tərəfindən inşa edilmişdir. Hamam şahzadənin Şuşadakı saray malikanəsinə daxil idi. Hamam yalnız şahzadə Bəhmən Mirzənin ailəsinə və xidmətçilərinə məxsus idi. *1884-cü ildə* Bəhmən Mirzə dünyasını dəyişdikdən *bir ay sonra hamam fəaliyyətini dayandırdı.* Sonralar, *XX əsrin 30-40-cü illərində* həmin hamam bərpa olunaraq Şuşaya gələn istirahətçilərin istifadəsinə verilməmişdir.

Səkkizinci və doqquzuncu hamamlar - Məşədi Qulu xanın qızı tərəfindən iki nəfərlə şərikli inşa etdirilmişdir. Hər

iki hamam təxminən 20-30 il fəaliyyət göstərmiş və sonralar uçub dağılmışdır.

Onuncu və onbirinci hamamlar - Hacı Rzaqulu bəy Ağakəşi bəy oğlu Şəmsibəyovun Xan qızı Xurşudbanu bəyimlə Merdinli məhəlləsində şəriqli inşa etdirdikləri hamamlardır. Hamamların biri kişilər üçün, biri isə qadınlar üçün idi. Hər iki hamam *XIX əsrin 60-cı illərində inşa edilmiş* və həmin əsrin sonuna kimi şuşalıların xidmətində olmuşdur.

On ikinci və on üçüncü hamamlar-Ağakəşi adlı bir nəfərin adı ilə bağlıdır. Hər iki hamam XX əsrin əvvəllərinə qədər fəaliyyət göstərmiş, sonralar sıradan çıxmışlar. Hamamların biri kişilər və biri isə qadınlar üçün idi.

On dördüncü hamam Şuşanın varlı adamlarından biri olan Hacı Əbdürrəhim tərəfindən inşa etdirilmişdir. Hamam XIX əsrin 60-cı illərində inşa olunmuş və həmin əsrin sonuna kimi fəaliyyət göstərmişdir.

On beşinci hamamı - Xeyrənsə xanımın inşa etdirdiyi hamamdır. Xeyrənsə xanım Şuşada xeyriyyəçi kimi tanınırdı. O, hamamı *XIX əsrin əvvəllərində inşa etdirmişdir.* Əl suyu ilə işləyən hamam *XX əsrin* ilk on illiyinə qədər fəaliyyət göstərmişdir.

On altıncı hamam - Şahbaz adı bir nəfər tərəfindən Şuşalı inşa edilmişdir. Hamam *Cıdır düzünə* gedən yolun üzərində inşa edilmişdir. Hamamın suyu dərəyə axırdı. *Dərəyə Şahbaz dərəsi deyilirdi.*

Şuşanın ən yadda qalan, memarlıq cəhətdən başqalarından köklü surətdə fərqlənən *şirin su hamamı* idi. *Sayca on yedinci olan hamam Merdinli məhəlləsində Bazar Başında inşa edilmişdir. Şirin su hamamı 1878-1880-ci illərdə Xan qızı Xurşudbanu Natəvan tərəfindən inşa etdirilmişdir.* Hamamın layihəsini görkəmli memar *Kərbəlayi Səfixan Qarabaği vermişdir.* Hamam həftənin tək günlərində kişilərə, cüt gün-

lərində qadınlara xidmət edirdi. Hamam Xan qızı Natəvanın **1873-cü ildə Şuşaya çəkdiyi içməli su ilə işləyirdi. Şuşalılar ona görə də bu hamamı “ŞİRİN SU” hamamı adlandırırdılar.** Müəllif bu hamam haqqında yuxarıda ətraflı məlumat vermişdir. **Hamam Qala camaatına xan qızı Natəvan tərəfindən əvəzolunmaz hədiyyə idi.**

Hamam 1992-ci ilə kimi, yəni Şuşa erməni faşistlərinin işğal gününə kimi fəaliyyət göstərmişdir.

On səkkizinci hamam - Şuşada yerləşən rus ordusu və onların başçılarından ailələri üçün inşa edilmişdir. Bu hamam şəhərdən kənar ərazidə yerləşirdi.

Şuşa qalası Qarabağın mərkəzi kimi iqtisadi cəhətdən də zəngin olmuşdur. Xanlığın kустar sənaye mərkəzi olan Şuşada yüzlərlə sənətkar yaşayırdı. Onların müxtəlif küstar emalatxanaları var idi. Əmək alətləri, texnologiyalar inkişaf etdikcə qalada **əmtəə-pul münasibətləri inkişaf edirdi. Şuşa dünyaya bazarlarına daxil olurdu. Şuşada əllə toxunan xalçalar dünya bazarlarında şöhrət qazanmışdı.** Xalçalar dünya bazarlarında olan tələbata və sifarişlərə görə toxunurdu.

Orta əsrlər Şuşasında sənətkarlığın nadir sahələri - **toxuculuq, zərgərlik, papaqcılıq, dabbaqlıq, bəzək əşyaları, dulşçuluq, dərzilik, qalayçılıq, xalçaçılıq, dəmirçilik, boyaq maddələrinin istehsalı, dən üyütmək üçün su ilə işləyən dəyirmanlara dəyirmi daşların hazırlanması, keçəcilik, nəqqaşlıq, misgərlik və yüzlərlə sənət peşələri var idi.** Orta əsrlərdə Yaxın və orta Şərqi şəhərlərində olduğu kimi Şuşa sənətkarları da, peşələr üzrə birliklərdə - **ƏSNAFLARDA birləşirdilər. Əsnaf ərəb sözü olub cəm, birlik mənasını bildirir.** Şuşada əsnafların fəaliyyətini tənzimləyən ümumi qaydalar var idi. Sənətkarlıq sahələrinin təhlilindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Şuşada **2 minə qədər sənətkar olmuşdur. Şuşa sənətkarları barıt da istehsal edə bilirdilər.**

Məhəllə bulaqları Şuşalıları içməli su ilə təmin edirdi. Bütün məhəllə bulaqları bir-birinə bənzəyirdi. Şəhər əhalisi təsərrüfat işlərində əsasən quyu və kəhriz sularından istifadə edirdilər. Yaşayış binalarının həyətlərində içərisi suvaqla örtülü olan su ambarları vardı. Bu ambarlar yağış suları ilə doldurulurdu. Ambar suları da əsasən məişət işlərində istifadə olunurdu.

1753-cü ildən etibarən Qarabağın mərkəzinə çevrilən Şuşa qalasında əhalinin də sayı durmadan artırdı. Onu da deyim ki, *Pənəhabadın ilk sakinləri Bayat qalasından köçürülüb gətirilən azərbaycanlı türklər idi*. Qalada Azərbaycan türklərindən başqa heç bir etnosun nümayəndəsi olmamışdır. Bunu qalada mövcud olan məhəllələrin adları - *Təbrizli, Culfalar, Hacı Yusifli, Merdinli, Saatlı, Köçərli, Xoca Mərcanlı, Çuxur məhəllə, Qurdlar, Çölqara, Qazançalı adları* bir daha sübut edir.

Rus işğalı ilə əlaqədar olaraq **1805-ci ildən** başlayaraq Şuşa şəhərində əhalinin sayı azalmağa başladı. Rusiya-İran müharibələri də bu sahədə az rol oynamamışdır.

Açıq demək lazımdır ki, Şuşa şəhərində xanlıq illərində və onun ləğvindən sonra şəhərin azərbaycanlıların dəqiq say tərkibi əldə yoxdur. Lakin onu deyim ki, **1941-1945-ci** illər Böyük Vətən müharibəsi dövründə Şuşa şəhərində erməni ünsürü yox dərəcəsinə idi. **1950-ci** ildə Şuşada cəmi üç erməni ailəsinin yaşadığı yadımdadır. Onlardan biri dəllək, biri bənna, biri isə dülgər ailəsi idi.

XX əsrin 50-ci illərinin ortalarından başlayaraq erməni ünsürlərinin Şuşaya köçürülüb gətirilməsi başlandı. Bunlar əsasən *bənnalar, dülgərlər, küçə süpürənlər, yük daşıyanlar, müxtəlif "peşə" sahibləri idilər*. **1992-ci il may ayının 8-ə kimi Şuşa şəhərində 250-300 nəfər qədər erməni ünsürü yaşayırdı. Yuxarıda dediyim kimi şuşalılar tarixi baxımdan**

düzgün olaraq nəinki bütün Qarabağda, o cümlədn də Şuşa şəhərində özlərinə sığınacaq tapan bir ovuc erməni ünsürünü qaxtaqan, yəni qaçqın adlandırırtdılar.

Erməni azlığı sənədlərdə də özünü əks etdirirdi. Mən *1968-1972-ci illərdə Şuşa Rayon Təhsil Şöbəsinə baş aparıcı məsləhətçi vəzifəsində işləyirdim.* Şuşa şəhərində erməni ünsürləri üçün orta məktəb təşkil olunmuşdur. Hesabat sənədlərində *25-30* nəfər şagirdin sayı göstərilirdi. Onların müəyyən qismi qarışıq (erməni-rus) ailələrinin uşaqları idi.

1988-ci ildə Şuşada 17 minə qədər əhali yaşayırdı. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi onlardan 250-300 nəfəri erməni ünsürü idi. *Bu rəqəm az da ola bilər.*

2015-ci il yanvar ayının 1-ə olan məlumat əsasən Şuşa rayonunun əhalisinin sayı 32055 nəfər olmuşdur. Onlardan 23426 nəfəri şəhər əhalisidir. Rəqəmdən görüldüyü kimi 1992-ci ildən sonra Şuşa şəhərinin əhalisi say etibarilə xeyli artmışdır.

Xanlıq dövründə Şuşada mədrəsələr və mollaxanalar fəaliyyət göstərirdilər. Mədrəsələr əsasən məscidlərin nəzdində təşkil olunmuşdu. Mollaxanalar şəxsi evlərin nəzdində idi. Qeyd olunan təhsil müəssisələrində şəriət dərsləri tədris olunurdu. Tələbələr ərəb və fars dillərini öyrənirdilər. mədrəsə və mollaxanaları qurtaranlar yüksək biliklərə yiyələnirdilər. Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan tərəfindən Yuxarı Gövhər ağa məscidi nəzdində açılan mədrəsə XIX əsrin 60-cı illərinə qədər fəaliyyət göstərmişdir.

Rusiya imperiyası *1829-cu il avqust ayının 2-də Zaqafqaziyada dövlət məktəblərinin təşkili haqqında Nizamnamə təsdiq etdi.*

1830-cu ildə Şuşa qəza məktəbi açıldı. Məktəbdə şəriət dərsləri ilə yanaşı dünyəvi elmlər də tədris olunurdu. İmpe-

riya özünə sədaqətli olan kadrlar hazırlamağı ön plana qoyurdu. Qəza məktəbində dərslər rus dilində tədris olunurdu.

1847-ci ildə Şuşa qəza məktəbi şəhər məktəbinə çevrildi. Bu məktəbi qurtaranlar, 1879-cu ildə Zaqafqaziya (Qori) müəllimlər seminariyasının nəzdində açılmış Azərbaycan şöbəsinin ilk məzunları olmuşlar.

Şuşa 170 il Qarabağ xanlığının və Qarabağımızın mərkəzi şəhəri olmuşdur. Bu illərin 69 ili xanlığın, 101 ili isə sonrakı dövrləri əhatə edir. Tarix Şuşa qalasını həmin dövrlərdə də dəfələrlə çətin sınaqlara çəkmişdir. Qala bu sınaqlardan da şərəflə çıxmışdır.

Şuşa elm, mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət sahələrində də böyük uğurlar qazanmışdır. Xanlıq dövründə və onun ləğvindən sonrakı dövrdə *bu sahələrdə* böyük uğurlar qazanılmışdır. Xanlıq dövründə və onun ləğvindən sonra da Şuşada *görməli şəxsiyyətlər yetişmişdir. XIX əsrin ikinci yarısında Şuşada təşkil olunan və dövrün yüksək intellektual təbəqəsini özündə birləşdirən, yerli ziyalıların iştirak etdiyi ədəbi məclislərin qalanın mədəni həyatında xüsusi yeri olmuşdur.*

1864-cü ildə Xan qızı Xurşudbanu Nətəvanın yaratdığı “Məclisi üns” ədəbi məclisinin Şuşanın mədəni həyatında xüsusi yeri vardı. “Məclisi-üns”ün birləşdirdiyi şairlər *XIX əsrin ikinci yarısının Qarabağ ədəbi mühitində tanınmış şairləri idi. Xan qızının vəfatından (1897) sonra məclis fəaliyyətini dayandırmışdır.*

Şuşada təşkil olunan məclisin biri də, 1872-ci ildə M.M.Nəvvab tərəfindən yaradılan “Məclisi-fərəmuşan” idi. Məclis 1910-cu ilə kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Şuşa şəhəri Sovet hakimiyyəti illərində uğurlarla yanaşı təqiblərə də məruz qalmışdır. Amma qürurunu itirməmişdir.

Şuşa tarixi boyu erməni ünsürləri üçün *göz dağı olmuşdur. 1992-ci il may ayının 8-də Rusiya Federasiyasının Xankən-*

dində yerləşən 366-cı alayının iştirakı və hərtərəfli köməyi ilə erməni faşistləri Şuşa qalasını işğal edə bildilər.

Şuşa uğrunda aparılan döyüşlərdə qüvvələr qeyri-bərabər idi. Təpədən dırnağa kimi müasir silahlarla - *toplarla, tanklarla, raketlərlə silahlanan birləşmiş erməni-rus qüvvələri ilə yalnız könüllü özünümüdafiə qüvvələri mübarizə aparırdılar.*

Şuşanın bu ağır günlərində Azərbaycanın o zamankı *“rəhbərləri” Şuşaya heç bir köməklik göstərmədi...*

Şuşa uğrunda aparılan qanlı döyüşlərdə *195 nəfər soydaşımız şəhid oldu, 165 nəfər yaralandı, 58 nəfər əsir götürüldü.*

Öz amansızlığı ilə fərqlənən erməni *vandalları* Şuşanı işğal etdikdən sonra minlərlə *incəsənət nümunələri olan muzeyləri talan etdilər. 700-dən çox tarix-mədəniyyət abidələrini dağıtdılar, müqəddəs ocaqları, məscidləri təhqir etdilər. Saysız-hesabsız nadir əlyazma nümunələrini, təhsil, sahiyyə müəssisələrini, kitabxana və digər tarixi yerləri xarabazara çevirdilər.*

23 ildir ki, Şuşa erməni faşistlərinin işğalı altında inləyir. Gözü yolda, qulağı səsdədir. Sakinlərini gözləyir. Bu intizar tezliklə sona yetəcək. Mütləq həmin gün tezliklə gələcək.

Qələbə günümüz günü-gündən yaxınlaşır. Azərbaycan dövləti siyasi, iqtisadi və hərbi cəhətdən durmadan qüvvətlənir. Bunu düşmənlərimiz də yaxşı hiss edirlər.

Şanlı Azərbaycan Silahlı qüvvələri düşməni hər an məhv etməyə hazırdır. Ordumuz və ehtiyatda olan hərbiçilərimiz çox hörmətli, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin əmrini gözləyirlər.

Qoy erməni ünsürləri və onların himayədarları bilsinlər ki, tarixi torpaqlarımızda, qeyri-qanuni erməni dövləti yaradılmışdır. Bu oyuncaq dövlət *Qərbi Azərbaycan torpaqlarında,*

*İrəvan xanlığı ərazisində yaranan “Ermənistan deyilən”
oyuncaq qurumdur.*

*Erməni ünsürləri bilsinlər ki, torpaqlarımızda ikinci “er-
məni dövləti” yaradılmasına yol verilməyəcəkdir.*

Şuşa Salməsinə burada bitirmək istədim. Salmə bil-
diklərim, gördüklərim, eşitdiklərim əsasında qələmə alınmış-
dır.

“SALNAMƏ” geniş oxucu kütləsi və **ŞUŞASEVƏNLƏ-
RƏ** hədiyyədir. Salməyə əlavə edilən materiallar onun
*məzmununun və elmi dəyərlərinin zənginləşməsinə böyük
təsir göstərəcəkdir. İnşallah!*

ÜZEYİR HACIBƏYOV ÜMUMBƏŞƏRİ DAHİDİR

Səməd Vurğun Üzeyir Hacıbəyova həsr etdiyi şeirlərinin birində deyir:

**Qartal kimi qanadlanıb fəzaları aşarsan,
Bir ülviyyət aləminin qucağında yaşarsan.**

Üzeyir Hacıbəyov müqəddəs bir ölkənin - Azərbaycanın övlətidir, şərəfidir, şöhrətidir! Bəstəkarın musiqi aləmi musiqi təfəkkürümüzdə yenilik yaradır, ona böyük mənəvi qida verir, milli musiqi kadrlarının tərbiyə olunmasında, yetişdirilməsində əvəzsiz yer tutur. Azərbaycan milli musiqisinin inkişafı Üzeyir Hacıbəyovun müqəddəs adı, əməlləri və yaradıcılığı ilə sıx bağlıdır. O, yaxşı bilirdi ki, hər bir musiqi əsəri milliliklə qidalanmalıdır. Onun polisemantika musiqi metodu indi də musiqişünaslar tərəfindən maraqla öyrənilir. Musiqi sözlərinin, anlayışlarının, musiqi dünyası ilə məşğul olanların sosial dünyagörüşlərinin rekonstruksiyasında bu metodun perspektivi, respublikamızda yazılan musiqi əsərlərində, monoqrafiyalarda təsiri əvəzolunmazdır.

Əlbəttə, dahilər heç vaxt müzakirə olunmurlar, onlar yalnız öyrənilirlər. Bu, həyatın fəlsəfi məktəbidir. Üzeyir Hacıbəyovun bütün əsərlərində öz fikri və baxışları əsas yer tutur. Əsas odur ki, millilik onun musiqi dünyasının özəyini təşkil edir. Milli elmi əsaslar üzərində işıq üzü görən bütün əsərlərində Üzeyir bəy millilik probleminə yiyələnə bilmişdir. Bu isə onun vətəninə, xalqına, el-obasına ürəkdən bağlılığına sübutdur. Elə ona görə də həmin əsərlər ölməzlik hüququ qa-

zanmışlar. Bəstəkarın musiqi aləmi ümumbəşərililiyi özündə ehtiva edir, çünki bu musiqi bütün xalqlar tərəfindən dərk olunur, başa düşülür, sevilir və qəbul edilir.

Üzeyir Hacıbəyovun musiqi dünyası ilə dünya musiqi aləmi arasında süjet paralellərinin olmasını xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Bu bərədə musiqi və incəsənət sahələrinə həsr edilmiş əsərlərdə istənilən qədər məlumat var. O, musiqi və milli operalarında türk dünyasına yeni ruh və nəfəs gətirmişdir, bu sahədə yeni cığır açmışdır. Bu müqəddəs yaradıcılıq bütün dünyanı heyrətə salmışdır. Budur Üzeyir Hacıbəyov dahiliyi!

İlahi təsirə malik olan Üzeyir Hacıbəyov qələminin ümumbəşəri məhsulu olan milli musiqimiz, operalarımız səmadan bizə bəxş olunmuş nemətdir, müqəddəsdir. Elə bir mənəvi nemətdir ki, ona toxunmaq olmaz. Yalnız ona səcdə etmək, müqəddəsləşdirmək lazımdır.

Üzeyir Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyov 1885-ci il sentyabrın 18-də Şuşada dünyaya göz açmışdır. O, geniş erudisiyaya malik görkəmli bəstəkar, musiqişünas-alim, jurnalist, dramaturq, müəllim və ictimai xadim kimi ad qazanmışdır. Müasir Azərbaycan peşəkar milli musiqisinin və milli operasının banisi Üzeyir Hacıbəyov Sovet hakimiyyəti illərində bir çox dövlət mükafatlarına layiq görülmüşdür. 1938-ci ildən 1948-ci ilə kimi Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının sədri, Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının rektoru, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası İncəsənət İnstitutunun direktoru vəzifələrində çalışmışdır. 1945-ci il yanvar ayının 23-də Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası təşkil ediləndə akademiya seçilən on altı nəfər akademikdən biri də o idi.

Doğulduğu Şuşa şəhərinin mədəni mühiti Üzeyir Hacıbəyovun hərtərəfli inkişafına böyük təsir göstərmişdir. İlk təhsilini rus-tatar məktəbində almış, Şuşanın zəngin musiqi mü-

hiti onun taleyinə yaşıl işıq salmışdır. İlk musiqi müəllimi dayısı *Ağalar bəy Əliverdibəyov olmuşdur.*

Şuşada təşkil edilən musiqi məclisləri və tamaşalar onun musiqiyə olan marağına güclü təsir göstərirdi. Üzeyir Hacıbəyov *1897-ci* ildə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin rəhbərliyi ilə tamaşaya qoyulmuş *“Məcnun Leylinin məzarı üstündə”* səhnəciyində Üzeyir də iştirak etmişdir. Həmin vaxtdan onu narahat edən düşüncə tədricən həqiqətə çevrilməyə başlamışdı.

1904-cü ildə Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasını bitirən Üzeyir Hacıbəyov Bakıya gəlmiş, “Səadət” məktəbində müəllimlik etmişdir. Eyni zamanda o, “Kaspi”, “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “İqbal”, “Həqiqət”, “Yeni iqbal” qəzetləri və “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə əməkdaşlıq etmişdir. Özünün musiqi yaradıcılığına Şuşada başlayan Üzeyir Hacıbəyov Şərqi ilk operası “Leyli və Məcnun”u yazmış və əsər 1908-ci il yanvarın 12-də Bakıda tamaşaya qoyulmuşdur. Bu, nəinki Azərbaycanın, eyni zamanda Şərqi ilk opera nümunəsi idi. Belə bir operanı yalnız Üzeyir bəy kimi əvəzolunmaz şəxsiyyət ərsəyə gətirə bilərdi. O, sosial-məişət mövzularında “O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan”, “Ər və arvad” operalarını yazmışdır. “Arşın mal alan” ingilis, alman, çin, ərəb, fars, polyak, ukrayna, belorus, gürcü və digər dillərə tərcümə olunmuş, Moskva, İstanbul, Nyu-York, Paris, London, Tehran, Qahirə, Pekin, Berlin, Varşava, Sofiya, Budapeşt, Buxarest və digər şəhərlərdə tamaşaya qoyulmuşdur.

Üzeyir Hacıbəyov “Koroğlu” operası ilə milli opera sənətimizin şah əsərini yaratmışdır. Opera Azərbaycan milli musiqisinin yeni inkişaf mərhələsini müəyyənləşdirmişdir. Bir sözlə, o, xalqımızın qəhrəmanlıq ruhunu özündə əks etdirən bir sənət əsəri yaratmışdır. Operada ən böyük yenilik ondan ibarətdir ki, bəstəkar aşıq musiqisinə də geniş yer vermişdir.

Simfonik orkestrin tərkibinə Azərbaycan xalq musiqi alətlərini daxil edərək orkestrin rəngarəng və daha əzəmətli səslənməsini təmin etmişdir. Operanın uvertürası buna parlaq misaldır.

Böyük Vətən müharibəsi illərində Üzeyir Hacıbəyov olduqca səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Vətənpərvərlik mövzusunda yazdığı mahnıları ilə əsgərlərimizin qələbəyə inam ruhunun yüksəldilməsinə böyük təsir göstərmişdir.

Vokal musiqisi sahəsində Üzeyir Hacıbəyovun xidmətləri də böyükdür. Nizaminin 800 illiyi münasibətilə bəstələdiyi “Sənsiz” və “Sevgili canan” romansları yaradıcılığında özünəməxsus yer tutur. Əsər indi də musiqisevərlərin ən çox dinlədikləri romanslardır. Onların ən mahir ifaçısı isə Bülbüldür. Bu romansların hazırda ən yaxşı ifaçısı isə gənc müğənni, şuşalı **Anar Hüseynovdur**.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himninin musiqisi də Üzeyir Hacıbəyova məxsusdur.

Bəstəkarın musiqi sahəsində ən böyük xidmətlərindən biri də Şərq və Qərb musiqi sistemlərinin vəhdətini yaratmasıdır. Bununla da o, bu sahədə mövcud olan fikir ayrılığına son qoymuşdur.

Üzeyir bəy musiqişünas alim kimi Azərbaycan elmi musiqişünaslığının əsasını qoymuş, çoxlu əsərlər yazmışdır. Azərbaycan milli musiqisində realizm, ideyalıq və xəlqilik də Üzeyir Hacıbəyovun xoş sözləri, xoş fikirləri və xoş əməlləri ilə vəhdət təşkil edir. O, istedadlı bəstəkarlar, musiqişünaslar, ifaçılar nəslini yetişdirmiş və tərbiyə etmişdir. **Qara Qarayev, Əşrəf Abbasov, Fikrət Əmirov, Süleyman Ələsgərov və başqaları onun tələbələri olmuşlar**.

Dünyanın dahi bəstəkarları Üzeyir Hacıbəyov şəxsiyyətinə və musiqi yaradıcılığına həmişə böyük qiymət vermişlər. Görkəmli rus bəstəkarı Tixon Nikolayeviç Xrenni-

kov Üzeyir Hacıbəyova aid məqaləsində onu “...peşəkar Şərq musiqisinin atası adlandırmışdır”.

Üzeyir Hacıbəyovun anadan olmasının 130-cu ildönümüdür. Bu müqəddəs günün bəstəkara layiq qeyd ediləcəyinə şübhə yoxdur. Şuşa musiqiçiləri də böyük bəstəkarın doğum gününün qeyd olunmasına öz töhfələrini verəcəklər. Respublikamızın müxtəlif yerlərində müvəqqəti məskunlaşan şuşalıların qarşısında maraqlı musiqi verilişləri ilə çıxışların təşkili böyük Üzeyirin ruhuna ən yaxşı hədiyyə olardı.

Son söz. Bir çox müəlliflər Üzeyir Hacıbəyov haqqında, onun harda anadan olması, daha açıq desək, haralı olması barədə qeyri-obyektiv, yanlış, həqiqətə uyğun olmayan fikirlər irəli sürürlər. Lakin mənəblər bunları qətiyyətlə rədd edir. Mən də göstərirəm ki, Üzeyir Hacıbəyov Şuşa kimi bir məkanda anadan olmuş, orda yaşamış, təhsil almış və musiqi birləklərinə yiyələnmişdir. Bu, heç kəsdə şübhə yaratmamalıdır.

Üzeyir Hacıbəyov haqqında yalan danışmağa, onun şəxsiyyətini müzakirəyə qoymağa heç kəsin mənəvi ixtiyarı yoxdur və ola da bilməz. Bu, özünü Azərbaycan ziyalısı hesab edənlərə heç yaraşmır. Üzeyir Hacıbəyov bir millətə mənsub olan şəxsiyyət deyil. O, ümumbəşəri şəxsiyyətdir.

Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasında olan sənədlər və bu sənədlər əsasında tərtib edilən, 1913-cü ildən bu günə kimi Sankt-Peterburq Tarix Arxivində saxlanılan sənədlərin hamısında Üzeyir Hacıbəyovun Şuşada doğulduğu qeyd olunur. Özünün xətti ilə yazdığı tərcümeyi-halda da belədir.

Həmin sənədlər bir əsr ərzində bütün çətinliklərə baxmayaraq, qorunub-saxlanılmışdır. 1914-cü il Birinci Dünya müharibəsi, 1917-ci il inqilabı, 1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsinin çətin dövrlərində Üzeyir Hacıbəyovun həyatını təsdiq edən mötəbər sənədlərin surətləri 100

ildən sonra Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyinin direktoru, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Respublikasının əməkdar mədəniyyət işçisi Alla Bayramova tərəfindən səliqə ilə çıxarılaraq muzeyə gətirilmişdir. Bu sənədlərdə Üzeyir Hacıbəyovun Şuşada doğulduğu təsdiq edilir.

Tarixi şəxsiyyətlərə həsr edilən kitablarda, monoqrafiya və kinofilmlərdə səhvə yol vermək olmaz. Məsələn, 1981-ci ildə “Azərbaycanfilm” kinostudiyasında ikiseriyalı “Üzeyir Hacıbəyov. Uzun ömrün akordları” adlı rəngli bədii televiziya filmi çəkilmişdir. Filmdə göstərilir ki, Üzeyir Hacıbəyov Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasına qəbul imtahanlarına gedərkən Xan qızı Xurşudbanu Natəvan onu müqəddəs “Qurani-Kərim”in altından keçirir. Əlbəttə, bu, ilk baxışda diqqəti bir o qədər də cəlb etmir. Xurşudbanu Natəvan 1897-ci ildə Şuşada dünyasını dəyişmişdir. Üzeyir Hacıbəyov isə seminariyaya 1899-cu ildə qəbul olunmuşdur. Üzeyir Hacıbəyovun tərcümeyi-halı və ona aid olan mötəbər sənədlərin hamısı sübut edir ki, böyük bəstəkar Şuşada anadan olmuşdur.

Üzeyir Hacıbəyovun doğulduğu, böyüdüüyü Şuşa düşmən əlindədir. O öz doğmalarını gözləyir. Bu dahinin müqəddəs ruhu şəhərin səması üzərində qartal kimi qanad çalır, hamını haraya çağırır. Əli qələm tutanlar qəddar, tülküdən hiyləgər düşməni ifşa etmək əvəzinə, dahi şəxsiyyətin haralı olmaları barədə boş və mənasız işlərə əl atmamalıdırlar. Üzeyir Hacıbəyov Azərbaycan xalqının fəxridir. Azərbaycanlıdır, Şuşanın bəşəriyyətə bəxş etdiyi böyük insandır.

**1905-1906-cı İLLƏRDƏ
ERMƏNİ-MÜSƏLMAN DAVASI**

1905-ci İLDƏ ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN ƏHVALATI

Şuşa qalasında erməni tayfasının bir para nalayiq işlərinə görə müsəlmanlar dözmədiyindən hər iki tayfa arasında böyük bir iğtişaş baş verdi və az qaldı ki, qan su yerinə axsın. Hər iki tərəfdən xeyirxah məsləhətçilər odu yatırmağa çalışdılar. Bir neçə dəfə erməni xəlifəsi və keşişləri, eləcə də min nəfərə yaxın əyan və bazar əhli məscidə gəlib, dua və xütbə oxudular. Bununla da müsəlmanlarla sülhü bərqərar edib, şad və xürrəm geri qayıtdılar.

Neçə dəfə ermənilər tərəfindən bu növ qərəzli düşmənçilik hərəkətləri baş vermiş, lakin erməni xəlifəsi hər dəfə bir dəstə adamlarla qazının evinə gələrək qan tökülməsinin qarşısını almışdı. Bu hal uzun çəkmədi. Bir gün müsəlman cavanlarından bir neçəsi bazara gəlib, qəflətən qışqıraraq dedilər ki, ay müsəlmanlar, nə qafil oturmusunuz? Ermənilər tökülüb, Təzə məhəlləni tar-mar edirlər. Bazar əhli bu dəhşətli xəbəri eşidən kimi qəzəbləndi. Və həmin anda dükanları bağlayıb, bazar camaatının bir parası silahlarını götürüb, Təzə məhəlləyə tərəf yüyürdü. Bir parası isə tüfəng və tapançalarını doldurub, bazarda olan ermənilərin üzərinə hücum çəkdi. Ermənilər bu vəziyyətdən qorxuya düşüb, kimisi dükanı bağlayıb qaçdı, kimisi isə dükanın içinə girib, qapını daxildən bağlayaraq gizləndi. Bəziləri isə qonşuluqda olan müsəlman evlərində gizlənib, özlərini xi-

las etdilər. Bu iğtişaş başlayarkən Təzə məhəlləyə getmiş silahlı adamlar geri qayıdıb, xəbər gətirdilər ki, deyilənlər yalandır. Odur ki, mollalar və seyidlər gəlib, ermənilərə təskinlik verdi ki, bu iğtişaş səhvən olub. Bazar əhlinin tələbi ilə yalan danışmış adamı tutub, çəkə-çəkə bazara gətirdilər. Onlar yığışıb, söyə-söyə bu yazığı o qədər döydülər ki, az qaldı ölsün. Binəvanın başına o qədər vurmuşdular ki, beyni xarab olub, dəli olmuşdu. Uzun müddət müalicə olunmadı. Sonra Tiflisə apar-salar da, orda müalicənin əhəmiyyəti olmamış, 1323 (1905)-cü ilin zilhiccə ayında vəfat etmişdi. Həmin adam hamamçılardan Kərbəlayı Abbasın oğlu Məşədi Qurban idi.

Bu günlərdə şəhərdə iki məşhur şəxs vəfat etmişdi. Bu xəbəri eşidən müsəlmanlar üç günlüyə dükən-bazarı bağlayıb, məscidi-camedə matəm saxladılar. Erməni xəlifəsi bu xəbəri eşidən kimi camaatı ilə məscidə gəlib, başsağlığı verir və öz adətləri ilə İncildən dua oxuyub gedirdilər. Beləcə, ermənilərlə müsəlmanlar alış-veriş edib, bir müddət sakit dolandılar. Amma hər tərəfdən xəbər gəlirdi ki, erməni qımdatlarının arasında dava etmək xüsusunda böyük məsləhətləşmələr gedir. Onların, yəni, qımdatların üçdə iki hissəsi müsəlmanlarla dava etməyi hələlik məsləhət bilmirdilər. Qalan üçdə bir hissəsi isə müsəlmanlarla davanın zəruri olduğunu söyləyirdilər. Onların qarşısına qoyduğu məqsəd bütün müsəlmanların ev-eşiklərini tar-mar etmək, özlərini qətlə yetirmək, Şuşa qalası kimi möhkəm bir şəhəri ələ keçirmək, ondan sonra isə tədarük etdikləri bütün silahla ruslara qarşı müharibə elan edib, azadlığa nail olmaq idi. Bu arada bir nəfər gəlib, müsəlmanlara xəbər verir ki, bir iranlı qərib seyid erməni ilə alış-veriş edəndə ona nalayiq sözlər deyərək hörmətsizlik edib. Xalq bundan hiddətlənərək məscidin həyətinə toplaşır. Mən də məscidə gəlib, həmin təhqir olunmuş seyidi görmək üçün onun dalınca bir adam göndərdim. Onu mənim yanıma gətirdilər. İçəridə və bayırda müsəlman camaatı qaynaşırdı.

Erməni məhəlləsinin hakimi Qasım bəy (müsəlman) bizim yanımıza gəldi. Vəziyyəti belə görüb həmin hakim Kiki (erməni) adlı Duma deputatına bir məktub yazır və qeyd edir ki, həmin müqəssir erməni bir qrup adamla gəlib, həmin seyidlə barışsın ki, bu iğtişaşa son qoyulsun. Həmin Kiki müqəssiri otuz nəfərəcən sövdəgər erməni ilə birlikdə bizim yanımıza gətirdi. Levon adlı müqəssir gəlib, seyidin əlini öpür, üzr istəyir və beləliklə də, camaat sakitləşir.

Belə tədbirlər nəticəsində hiddətlənmiş camaatı sakitləşdirmək mümkün olurdu. Odur ki, müsəlman və erməni böyükləri, eləcə də qazi və keşişlər bir din xadimi və iki nəfər mülki şəxsdən ibarət qruplar yaradıb, kənd yerlərinə və bağlara göndəridilər, əhaliyə nəsihətlər verib sakitləşdirdilər. Bununla da, iki millət arasında baş verə biləcək iğtişaşının müvəqqəti də olsa, qarşısını alırdılar. Bir neçə vaxt bu iki xalq arasında sakitlik yarandı. Buna baxmayaraq, ermənilər öz fitnə-fəsadlarından əl çəkmirdilər. Sadələvh müsəlmanlar isə onların bu hiylələrinə inanıb, heç bir tədbir görmürdülər. Amma bu hiyləgər tayfa gizləncə tədarük görüb, yollar üzərində, gizli yerlərdə və hündür qayalarda səngərlər yaradırdılar. Onlar müsəlmanlarda olan silahları ələ keçirmək üçün belə bir hiylə işlətdilər. Əgər tüfəng bazarda 20 manata satılırdısa, onlar 100 manata, tapança 6 manata olduğu halda, 30 manata alırdılar. Sadədil müsəlmanlar silahların ermənilər tərəfindən belə baha qiymətə alındığını görüb, evlərində nə qədər silah və sursat vardısı, tamamilən ermənilərə satdılar.

Dövlətin başı rus-yapon müharibəsinə qarışdığına görə Qarabağda baş verən iğtişaşlara məhəl qoymurdu. Dövlətin göstərişi ilə bu iki tayfa arasında sülh yaratmaq üçün və hər cür iğtişaşların qarşısını almaq üçün müsəlmanlar toplaşdı, bir neçə nəfər tədbirli adam seçərək bir məclisi-xeyriyyə yaratdılar.

Həmin seçilmiş şəxslər müsəlman camaatına xəbər etdi ki, erməni tayfası hiylə işlədərək müsəlmanlardan silahı toplamaq məqsədi ilə həmin silahları müsəlmanlardan olduqca baha qiymətə alırlar. Axırda həmin silahlarla müsəlmanların özlərini qətlə yetirəcəklər. Bundan sonra müsəlmanların ermənilərə silah və sursat satmağı qadağan edildi. Hər məhəlləyə xüsusi adamlar təyin edildi ki, hər kəsin erməni tayfasına silah satmasına imkan verməsin. Hər ailəyə tapşırıldı ki, öz imkanı daxilində bir və ya iki tüfəng, tapança və patron alıb, evində hazır saxlasın. Odur ki, müsəlmanlar satdıqları silahların əvəzinə, birə-beş satdıqlarından da baha qiymətə yeni sursat almaq məcburiyyəti qarşısında qaldılar. Bundan sonra müsəlmanlar ermənilərin hiylələrindən agah olub, bir balaca ayıldılar. Evlərdə lazım olan ərzaq tədarükü də görməyə başladılar. Kənd yerlərində yaşayan camaatı da ermənilərin bu hiyləsindən xəbərdar etdilər və silah almalarını məsləhət gördülər.

Vəziyyəti belə görən ermənilər yavaş-yavaş müsəlman bazarlarından köçməyə başladılar. Lakin onların bir parası müxtəlif səbəblər gətirərək köçməyə də, dükanlarında olan malların hamısını erməni məhəlləsinə köçürdülər. Amma erməni məhəlləsindəki bazarda dükanları olan müsəlmanlara deyəndə ki, müsəlman məhəlləsinə köçün, onlar “ermənilər bizim dostumuzdur, onlardan bizə və bizim malımıza heç bir xətər dəyə bilməz”, - deyə cavab verdilər.

İrəlində özlərinə dost hesab etdikləri bu tayfanın erməni məhəlləsindəki dükan sahiblərinin başlarına hansı müsibətləri gətirdiklərini yazacağıq.

Müsəlmanlarda dava etmək və qırğın salmaq fikrində olan qımdatlar bütün yığıncaqlarda erməniləri müsəlmanlara qarşı təhrik məqsədilə deyirdilər: “Ah, ah! Bakıda Lalayevin qanı yerdə qaldı, İrəvanda filan qardaşımıza zülm oldu, Naxçıvanda bir o qədər qardaşlarımızı öldürdülər, filan qədər övrət və

kişilərimizi müsəlman etdilər. Onsuz da əvvəl-axır hamımız öləcəyik. Odur ki, yaxşı olardı xalqımız yolunda ölək və qardaşlarımızın qanını alağ!”

Onlar belə fitnə-fəsadlara təhrik etmək məqsədi güdən söhbətlərlə ermənilərin qulaqlarını doldurub, hər gün müsəlmanlara qarşı bir fitnə törədirdilər.

Bu günlərdə padşahlıq postundan üç nəfər rus bir çamadan-da padşahlıq xəzinəsinə qırx üç min manat nəqd pul, nə qədər veksəl apararı zaman divarın arxasından çıxarı erməni qımdatları həmin rus xadimlərini öldürüb, pulu çamadanla götürüb-qaçmışlar. Bu məbləğdə böyük pul erməni qımdatlarının əlinə keçdikdən sonra onların müsəlmanlara qarşı düşmənçilikləri və fitnə-fəsadları daha da artmağa başladı. Sonra öz aralarında müsəlmanlara qarşı bir hücum planları hazırladılar. Bu planda hücumun tarixi və vaxtı saatlara qədər hesablanmışdı. Plana əsasən qalada olan müsəlmanların hamısı böyükdən-küçüyə qədər qırılmalı, malları talan edilməli, ev-eşikləri isə yandırılıb xarabaya döndürülməli idi. Bu məzmununda planı müzakirə etmək üçün bir erməni hakiminin yanına apardılar. Həmin şəxs planla tanış olduqdan sonra onlara dedi:

- Bu yazdığınız hünərlər sizdə varmı?

Onlar cavab verdilər:

- Görərsən ki, dörd saat ərzində bütün müsəlmanları qırıb, məhəllələrini tar-mar etdikdən və Qalanı ələ aldıqdan sonra rusların başına nə gətirəcəyik!

Hakim buyurur ki, iddianız çox böyükdür, amma vaxtınız çox azdır. Qımdatlar söylədilər ki, səkkiz saat olmasın, on iki saat olsun. Axır ki, bu sutkada, yəni, bir gecə-gündüz ərzində görəcəksən ki, 12 saatdan sonra müsəlmanların Böyük məscidində nahar edəcəyik, 24 saatdan sonra isə Xan sarayı üzərində öz bayrağımızı qaldırıb, Qalanı tamamilə öz əlimizə alacağıq.

Həmin hakim buyurdu ki, bunu mənim aqlım kəsmir. Sizin dediyiniz sözlər xəyal və mənasızdır.

Bu sözləri eşidən kimi qımdatlardan biri təkəbbür və qəzəblə planı onun əlindən alıb, yoldaşları ilə birlikdə öz evlərinə qayıtdı.

Ermənilər öz tayfasını mənəvi baxımdan bu iğtişaşə hazırlamaqla bütün küçələrdə və səngərlərdə hazırlıq görməklə bərabər, başladılar müsəlmanlara sataşmağa.

Bu işlərdən xəbərdar olan bir erməni övrəti deyir ki, bizim qımdatların bu təbirdə böyük səhvləri var. Bundan ötrü ki, mən bir kasıb övrətəm, dörd uşağım var. Bir toyuğum neçə gündür azıb, orda-burda yumurtlayır. Artıq üç gündür ki, mən və dörd uşağım o bircə toyuğun öhdəsindən gəlib, onu tuta bilmirik. Bir halda ki, beş nəfər bir toyuğun öhdəsindən gələ bilmir, bəs bizim bu qımdatlarımız bu qədər yığılmış erməni ilə milyon-milyon müsəlmanın öhdəsindən necə gələcək?!

Xülasə, ermənilər öz fitnə-fəsadlarını davam etdirirdilər. Bir gün küçələrin çırağını yandıran Kərbəlayı Məhəmmədhüseyn adlı bir nəfər səhər tezdən çiraqları söndürərkən üç nəfər erməni Şahlıq körpüsünün yanında bu yazığı nərdivandan yerə salıb, neçə yerindən doğradılar. Onun dad-fəryadını eşidənlər yüyürüb, hadisə yerinə gəldilər. Kərbəlayı Məhəmmədhüseyn qan içində çabalayırdı. O, hələ ölməmişdi. Ondan soruşanda ki, səni bu hala kim salıb, dedi ki, üç erməni mənə xəncərlə beləcə doğradı. Yazıq bu sözləri deyib öldü.

Bu əhvalat müsəlmanlara çox təsir elədi. Müsəlman komissiyaları Dum divanına toplaşdı, ermənilərdən o yazığın qanını istədilər.

Bu əhvalatdan sonra erməni qımdatlı müsəlmanlara poçta ilə göndərilən bağlama və əmanətlərin içərisində silah və surət olmasından ehtiyat edərək onları gizlicə yoxlayırlarmış.

QARABAĞIN ŞUŞA ŞƏHƏRİ VƏ ƏTRAFINDA BAŞ VERƏN ERMƏNİ-MÜSƏLMAN İĞTİŞAŞLARI VƏ ERMƏNİLƏRİN MƏĞLUB OLMASI

Ermənilər öz qarşılıqlarına qoyduqları məqsədə çatmaq üçün durmadan səngərlər tikir, müxtəlif tədarüklər görür, vilayətlərdən və kəndlərdən Şuşaya kömək gətirirdilər. Odur ki, şəhər erməni tayfası ilə dolmuşdu.

Mən, Mir Möhsün Nəvvab evim erməni məhəlləsinə qonşu olduğuna görə qarşıda gələn təhlükəni nəzərə alaraq şəhərin bir neçə izzətli şəxsləri evimi dəyişməyi mənə məsləhət bildilər. Həmin xahişə binaən bir gecə əyləşib, diqqətlə sual etdim ki, bu davada fəth, nüsret və qələbə biz müsəlmanlarla olacaq, yoxsa, erməni tayfası ilə? İstixarə etdikdən sonra bu növ cavab zühura gəldi.

Qələbə yaxın günlərdə sizinlədir,.

Bütün düşmənlər sizin ayağımızın altındadır.¹

Sonra bu beyti yazıb, qazixanədə yığıncaqda söylədim. Bir para adamlara isə bu beyti yazıb verdim ki, cürətləri daha da artsın, ümitsizlər cəsarətə gəlsinlər.

İkinci dəfə istixarə etdim ki, mənim evim kilsəyə yaxın olduğundan ona zərər dəyər, ya yox? Zərər dəyərsə, köçüm. Belə cavab gəldi:

Baxmayaraq ki, sənin evin kilsəyə yaxındır,

Qəm yemə, axırı xeyirlidir.²

Bundan sonra Allah-Təalanın köməyinə arxalanaraq evimdən köçmək fikrindən daşındım. Allah-Təalaya dualar oxuyub, onun köməyinə ümid bağladım.

Xülasə, seçənbə günü (çərşənbə axşamı) günortadan sonra camadi-üs-sani ayının 23-də 1323-cü ildə (1905-ci il avqustun 16-sı) ermənilər hücumu başladılar. Erməni qımdatları dəstə-dəstə olub, bir dəstə Köçərli məhəlləsinə, bir dəstə Yuxarı

Xəlifəli qapısına, başqa bir dəstə isə meydana tərəf getdilər. Qalan ermənilər isə səngərlərə doldular. Köçərli məhəlləsində qədim bir tayfaya mənsub, gözəl ev-əşiyi olan 90 yaşlı Abbas bəy adlı bir nəfər yaşayırdı. Köçərli məhəlləsinə gedən dəstənin içərisində olan Çopur bəyin oğlu və Kolya adlı iki erməni Abbas bəyi çağırdılar. Abbas bəy evdən çıxanda ona dedilər ki, sən bizim qonşumuzsan, səninlə bizim işimiz yoxdur. Sonra isə Abbas bəyi sözə tutub, tufənglə vurdular. O biçərə güllədən al qana boyanıb yıxıldı. Ermənilər bir neçə güllə də Abbas bəyin yeganə oğluna və qardaşı oğluna vurub, hər üçünü öldürdülər. Bundan sonra onlar evə benzini və neft töküblə odladılar. Vurulanların da meyidlərinə od vurdular. Bundan sonra ermənilər üç gün idi ki, gəlin gətirmiş Nuşirəvan adlı bir yazığı da güllə ilə vurub öldürdülər. Sonra isə gəlinin cehizinə və evə, eləcə də meyidlərə neft töküblə, evlə bərabər yandırdılar. Beləliklə, onlar on beş qədər evi mal-dövləti ilə yandıraraq, külə döndərdilər. Ev sahibləri övrət-uşaqla çıxıb qaçsalar da, onlardan iki-üç nəfəri şəhid oldu.

Xəlifəli qapısına gedən erməni dəstəsi isə on evə hücum etdi. Ev sahibləri xəbərsiz olduqlarından onların arasında qaşqınlıq düşdü. Ermənilər bu evləri gülləbaran etdilər. Bu evlərin sakinləri qaçıb, yaxındakı rus kazarmasına doldular. Buna baxmayaraq, üç nəfər erməni gülləsinin qurbanı oldu. Ermənilər isə müsəlmanların mal-dövlətini talan edib, evlərinə od vurub-yandırdılar.

Əlavə: Meydandakı qımdat dəstəsi isə bazara gəlib, əlləri ilə bütün dükanlara işarə etdikdən sonra ermənilər şaraqqa-şaraq dükanları bağlayıb, əllərində tufəng və tapança ilə meydana töküldülər və böyük hay-küy qalxdı. Onlar əvvəlcə iki nəfər Zarıslı müsəlmanı şəhid etdilər.

Ermənilərin bazarında on beş qədər müsəlman dükanı vardı. Ermənilər hücum edən kimi bu dükanların hər birində

bir və ya iki müsəlman var idi. Hücüm başlayan kimi onların bir parası qaçdı, bir parası isə dükanları bağlayıb, içərisində qaldılar. Bir parası isə yaxın dostluq etdikləri erməni dükan sahiblərinin dükanına və evlərinə pənah gətirdilər. Ermənilər isə onları güllə ilə qarşılıyıb, hamısını öldürdülər. Ermənilər müsəlman dükanlarının qapılarını açıb, içəridəkiləri öldürərək mal-dövlətlərini qarət və talan etdilər. Quru meyvələri isə yemək üçün səngərlərdə vuruşan qımdatlara göndərdilər.

Həmin günü erməni bazarına alış-verişə gəlmiş müsəlmanlardan bir parası qaçıb canını qurtarsa da, yaşlıları güllələyib öldürdülər. Ermənilər yara alanlara da rəhm etməyib, tutduqları yerdə çox əzabla öldürdülər. Bu qırğında ermənilər əllərinə keçən müsəlmanları böyük işgəncə ilə öldürərək onların burun-qulağını, cinsi əlaqə üzvlərini kəsərək başlarına mıx və mismar çalmışdılar. Meyidləri iplə sürüyüb, dərələrə, xəndəklərə ataraq gizləyir, üstlərində olan pulları isə götürürdülər. Ələ keçən cəsədlərin çoxunda beş-on yerindən yara aldığını görürdülər. Bəzi cəsədləri isə ermənilər od vurub yandırırdılar. Müsəlmanlar isə öldürdükləri adama bir yaradan artıq güllə vurmazdılar. Cəsədlərə isə toxunmayaraq düşdüyü yerdə də qoyub-gedərdilər. Dəxi namərdlik edib, ermənilər kimi öləne və cəsədə işgəncə verməzdilər.

Ermənilərin hücum etdiyi həmin gün müsəlmanlar heç nədən xəbərsiz öz işlərində və alverlərində idilər. Müsəlmanların əyan-əşrəfləri isə Cümə məscidində təziyə məclisində əyləşmişdilər. Mərhum olmuş Lənbəranlı Mehrəli Əfəndinin cənazəsini bir neçə molla ilə Lənbərana göndərdikdən sonra onlar məsciddə təziyə saxlayırdılar. Bu zaman bir neçə nəfər gəlib, xəbər verdi ki, nə oturmusunuz? Ermənilər dünyanı qarışdırıb, yuxarıda ələ düşənləri öldürürlər. Oranın hakimi Xosrov bəy atla gedərkən nökrəri ilə birlikdə onu gülləbaran ediblər.

Xalq bu xəbəri eşidən kimi qalxıb, məscidi və dükan-bazarı bağlayıb, hər yana səs saldılar. Sonra salavat çəkib və “ya Əli!” - deyə qışqıraraq on beş dəqiqə ərzində igidlər və cavanlar silahlanıb, əllərində tüfəng, tapança, qılınc, balta və bel, külüng və ling bazar və küçələrə çıxıb, dəstə-dəstə hazır oldular. Onların “ura!” sədası hər yana yayıldı.

Bu qovğa qalxarkən müsəlman bazarında olan erməni sövdəgər və sənətkarları qorxuya düşüb, dükanları bağladılar. Onların bəzisi dükanların içərisində gizləndilər, bəziləri isə müsəlmanların evlərinə pənah gətirdilər. Müsəlmanlar onlara pənah gətirən erməniləri hörmətlə qarşılayaraq evlərində gizlədib, mühafizə etdilər. Elə ki, gecə oldu, bazar darğası (polisi) İsmayıl bəy müsəlman bazarındakı dükanlarda gizlənmiş erməniləri ordan çıxarıb, dükanları bağladı, onları isə evlərinə aparıb, orda saxladı.

Beləliklə, müsəlmanlar dəstələrə bölündükdən sonra əllərində silah nəre çəkə-çəkə erməni məhəllələrinə tərəf üz qoydular.

Otuz ildən bəri ermənilər tədarük etdikləri və evlərdə, məxfi yerlərdə, qəbiristanlıqda, kilsələrdə, qayalıqlarda gizlətdikləri müxtəlif növ silahları bu gün aşkara çıxararaq müsəlmanlara tərəf yönəltdilər. Həmin silahlara sarılıaraq müxtəlif səngərlərdən, evlərin pəncərələrindən və gizli yerlərdən küçə ilə gəlib-gedən, evlərin balkonlarında dayanan və görünən böyük-kiçiyi gülləyə tuturdular.

Erməni məhəlləsi şəhərin hündür yerində olduğundan və müsəlman məhəllələri aşağı yerində yerləşdiyindən onların mövqeyi daha əlverişli idi.

Əlavə: Şuşakəndin və Keşiş kəndinin erməniləri müsəlman məhəllələrinin müqabilində “Topxana” deyilən yerdə səngərlər tərtib etmişdilər. Odur ki, ermənilər həmin kəndlərdən gəlib, bu səngərlərdən də müsəlmanları atəşə tu-

turdular. Bütün bu hazırlığa baxmayaraq, Allah-Təalanın köməyi ilə heç bir iş görə bilmədilər.

Müsəlmanlar da bir neçə yerdə səngər tərtib etmişdilər. Birinci səngər Vəzirzadələrin evinin qabağında, ikinci səngər isə Hacı Həsən Qaraşirzadənin evinin içində və baş tərəfində idi. Bu səngərləri tərtib edən və onların başçısı Abbas bəy Talıb bəy oğlu idi. Üçüncü səngər isə Məşədi Kərimin və erməni Xaçatur oğlunun evləri idi. Bu səngərləri yaradan və onların rəhbəri bizim Mir İbrahim Ağamirzadə idi. Dördüncü səngər isə Ağadədəlidə idi. Onun da böyüyü və rəhbəri Əfrasiyab Hacı Əzim oğlu idi. Beşinci səngər Təzə məhəllədə yerləşirdi. Onun rəhbəri isə Məşədi Abış bəy Bəylər oğlu idi. Altıncı səngər isə mərhumə Gövhər ağanın evi və həyəti idi. Bu səngərin rəhbəri və istiqamətvericisi cənab Axund Molla Şükür idi.

Şəhərin əyanları və nücəbaları şəhər sakinlərini, cavanları və igidləri müdafiəyə qaldıraraq səngərlərə göndərdilər. Özləri də tez-tez gəlib səngərlərə baş çəkib gedirdilər. Xüsusən, cənab Nəcəfqulu ağa, cənab Şeyx Hüseyn və cənab Axund Molla Qasım tez-tez bütün səngərlərə baş çəkir, xalqı cəsərətlə müdafiə olunmağa ruhlandırirdılar. Molla Qasım paltarını dəyişərək döyüşçü libası geyinmiş halda, tüfəng çiyində dəstə-dəstə Qala və Çöl qala cavanlarını götürüb, “ya Əli!” - nərəsi çəkə-çəkə səngərləri gəzir, döyüşçüləri ruhlandırmaq üçün heyrətamiz sözlər və şüarlar deyirdilər.

Ermənilər hündür evlərdən və səngərlərdən müsəlman binalarını və küçələrini gülləbaran edir, xalqın gediş-gəlişinə mane olurdular.

Müsəlman tərəfdən isə İran konsulunun müavini Ağa Məmmədcəfər də cavanlarla məscidlərin minarələrinə çıxıb, gözə görünən erməni quldurlarını güllə ilə vurub, həyatlarını kəsirdilər.

Davanın ilk günü müsəlmanlar səngərlərdən güllə atmaq-
la erməniləri məşğul etdilər. Müsəlman səngərlərinin yaxın-
lığında erməni evlərinin bir parasının sakinləri qaçmış, bir
parası isə darvazaları bağlayıb, içəridə gizlənmişdilər. Müsəl-
manlar səngərlərinin qarşısında olan həmin evlərin divarları-
nı linglə deşib, içəri daxil olaraq od vurub yandırdılar. Od vu-
rulmuş evlərin hamısını alov bürüdü. Ərşə qalxan alov ətraf
kəndlərdən və qayalardan görünürdü.

İkinci gün ermənilərin evlərini yandıraraq onları geri
oturtdular. Üçüncü gün ikinci və üçüncü səngərin igidləri Xo-
ca Söhrab kilsəsi adlanan Böyük kilsəyə çatdılar. Evlərə düş-
müş yanğın artıq gəlib, Təzə kilsənin ətrafına çatmışdı. Er-
mənilər ordan da geri çəkildilər. Dördüncü səngərin cavanları
isə gəlib Cümşüd bəyin evinə çatdılar.

Bir para adamlar Cümşüd bəyin və Bəhram bəyin evləri-
nin yandırılmasını məsləhət görmədilər, çünki Şahnəzərovlar
həmişə müsəlmanların dostları olublar. Buna görə də onlara
hörmət əlaməti olaraq evləri yandırılmasın. Lakin qabaqca-
dan qərara alınmışdı ki, hansı evdən müsəlmanların üzərinə
güllə atıldı, o ev mütləq tar-mar edilməlidir. Cümşüd bəyin
evinin balkonundan isə iki minə qədər güllə atılıb. Bu güllə-
lərdən bir neçəsi uşaqlara dəyib-yaralayıb. Yüz güllədən ar-
tıq isə məscidin taxtapuşuna, minarələrinə dəyib deşib. Bun-
dan başqa, bizim hörmətli seyidimiz Mir Möhsün ağanın hü-
cərəsinin pəncərəsinə on iki güllə vurulub, deşik-deşik edilmiş-
di. Amma yenə hörmət əlaməti olaraq evi yandırmayıb getdi-
lər. O evin ətrafında qəbiristanadək od vurdular. Külək vasi-
təsilə ətraf evlərdən Cümşüd bəyin evinə də od düşüb yandı.
Bəhram bəy və Qriqor bəyin evləri də alovların cənginə keç-
di.

Cavanlar evlərə od vurduqdan sonra qəbiristanlıqdan ke-
çib, yaxınlıqda yerləşən bir erməni fahişəxanasına çatdılar.

Fahişəxananın darvazasını sındırıb, evə on yerdən od vurdu-
lar. Orda olan erməni fahişələrinin bir neçəsi öldü, bir neçəsi
isə bayıra qaçaraq müsəlman döyüşçülərinin ayaqlarına səri-
lib, aman istədilər. Döyüşçülər onları bağışladılar.

Üçüncü gün hər bir müsəlman kəndindən yeddi yüzə yaxın
atlı və piyada köməyə gəldi. Onlar səngərlərə paylanaraq dö-
yüşü davam etdirdilər.

Bu davadan əvvəl erməni tayfası məktəb tikdirirdi. Həmin
binanın tikintisində on səkkiz nəfər İran müsəlmanlarından
fəhləlik edirdi. Dava başlayan kimi bina sahibi onları bir evə
dolduraraq heç yana çıxmamalarını tapşırırdı və bildirdi ki, əks
təqdirdə ermənilər onları görsələr, hamısını öldürəcəklər,
sonra vaxt tapıb, sizi yola salırıq. Onlar da bu erməninin sö-
zünə inanıb, o evdə gözləməli oldular. İranlı fəhlələrdən biri
erməninin sözünə inanmayıb, nə yollasa sonradan qaçıb, ca-
nını qurtarır. Ev sahibi isə axşam ermənilərə xəbər verib, on-
larla birlikdə İran fəhlələri gizlənən evə gəlirlər. Qələmlə ya-
zılması qeyri-mümkün olan erməni vəhşiliyi nəticəsində orda
olan on yeddi nəfər İran fəhləsi böyük zülm və işgəncə ilə öl-
dürülür. Ermənilər onların başına mismar çalaraq əzdikdən
sonra cəsədlərini bir dərəyə ataraq üstlərini peyinlə basdır-
mışdılar.

Müsəlmanlar əhvalatdan xəbərdar olduqdan sonra gedib,
onların cəsədlərini çıxarıb-gətirirlər. Onların bəzilərinin cə-
sədləri parça-parça olduğundan təyəmmüm (təmizləyib)
edib, o birilərinə qüsl verib, kəfəyə tutdular və hörmətlə Cı-
dır düzündə dəfn etdilər.

Qalaya kənd yerlərindən köməyə gəlmiş atlılar dalbadal
şəhərə daxil olduqdan sonra dəstə-dəstə olub, səngərlərə və
keçidlərə doluşdular. Bir azdan sonra “ya Əli!” nərəsi çəkib,
hücuma keçdilər. Onlar erməniləri geri oturdub, evlərinə və
dükanlarına od vurub yandırdılar. Hər hansı erməni qaraltısı

görürdülərsə, gülləbaran edirdilər. Ermənilər get-gedə geri çəkilib, müsəlmanlar isə qələbə ilə irəliləyirdilər. Həmin gün səs-küy, çığırtı və “ya Əli!” sədaları, tufənglərin gurultusu və ermənilərin qışqırtısı yeri-göyü lərzəyə gətirirdi. Yanan evin və dükanların alovu və tüstüsü kəhkəşana çatmışdı. Həmin günün gecəsi yanan evlərin işığına neçə mil məsafədə kağız yazıb-oxumaq mümkün idi. Vəzirzadələrin evlərinin qabaq səmtinə od vura-vura gedirdilər. İki yolun ortasında bir ev var idi. Müsəlmanlar ona da od vurmaq istəyərkən bir nəfər evdən çıxıb, onların yanına gəldi və iztirabla cavanlardan xahiş elədi ki, Allah xatirinə bu evi yandırmayın! Çünki mən bu evi icarəyə götürmüşəm və külfətim hal-hazırda burda yaşayır, bütün mal-dövlətim bu evdədir. Cavanlar həmin müsəlman kişisinin dediklərindən sonra buyurdular ki, bütün evlərdən çox bu evi odlamaq fikrində idik. Çünki bir erməni bu evin altında şirəxana (tiryək çəkilən yer) dükanı düzəltdi.

Həmin erməni gedib, Allahın evini ziyarət etdikdən sonra gəlib, bu şərəbxanayı açıb, ora hər gün, hər gecə fasiq, faciələr gəlib, bu dükanda müsküratdan içib, zinakarlıq və əlli cür fasiq əməllərlə məşğul olurdular. Evin yandırılmasının qeyri-mümkün olduğunu görən cavanlar qərara aldılar ki, heç olmasa, onun altındakı şərəb və tiryək dükanını dağıdıb, tar-mar etsinlər. Onlar bu məqsədlə dükanın qapısını sındırdılar və içəri daxil oldular. Gördülər ki, hər biri otuz-qırx pud şərəb tutan neçə boçka var. Onlar güllə ilə boçkaları dəlmə-deşik etdikdən sonra şərəb sel kimi axmağa başladı. Rus kazakları isə əhvalatdan xəbərdar olan kimi bu axan şərəbləri vedrələrə doldurub, aparmağa başladılar. Bir müddət üfunət iyindən o dükanın qabağından keçmək mümkün olmadı. O dükanda olan yüzlərlə şüşələrə doldurulmuş cürbəcür içki və müskürat da çölə atılaraq sındırılmışdı. Bir neçə gündən sonra həmin evdə yaşayan müsəlman başqa bir müsəlman evinə köç-

mək məcburiyyəti qarşısında qaldı. Ondan sonra bu erməni evini yenidən dağıdıb, tar-mar etdilər.

Məhəmməd adlı bir oğlan danışır ki, bütün aləmi insan çıxartması, nalələri, döyüşçülərin nərələri və tüfənglərin səsləri bürüyəndə və evlər alovlanaraq yananda gördüm ki, bir rus keşişi yanan evlərin arasında icarə etdiyi evdən çıxaraq bir övrtlə müsəlmanların içinə gəldi. Həmin keşiş mənim əlimdən tutub dedi ki, sənın evin hardadı? Mən də dedim:

- O müqabildə görünən ev mənimdi.

Rus keşişi xahiş elədi ki, bu övrlət yangından qorxduğuna görə və onların evlərini alov əhatə etdiyinə görə bir neçə gün onları öz evində saxlasın. Məhəmməd onları sakitləşdirib, öz evini onlara verəcəyinə razı oldu. Bundan sonra o, rus keşişi ilə övrləti öz evinə gətirib, onlara dedi:

- Nə qədər istəsəniz, bu evdə qala bilərsiniz.

Onlar Məhəmmədin evində üç gün qaldılar. Ara bir az sakitləşdikdən sonra keşiş Məhəmmədi çağıraraq dedi ki, bu qədər ki sən bizə hörmət etdin, bunun əvəzini çıxmağa bizim heç nəyimiz yoxdur. Qoy Allah-Təala sənə əvəzini versin. Keşiş üzünü şərqə tərəf tutub, çoxlu dualar oxudu və övrlət də "amin!" dedi. Ondan sonra onlar Məhəmmədlə əl tutub, xudahafizləşərək yola rəvan oldular. Məhəmməd onları ötürüb, geri qayıdır.

Əlavə: İkinci səngərdən yuxarı daşlıq yolda bir böyük imarət var idi. İmarət keşişli Xaçikinki idi. İçində kazak polku olurdu. Müsəlmanların səngəri o evin qabağında yerləşirdi. Müsəlman igidləri həmin mövqedə erməni səngərlərini gülləbaran edirdilər. Bir də gördülər ki, o evin taxtapuşundan neçə erməni və neçə kazak onları gülləyə tutublar. Bunu görə kimi igidlər qışqıraraq, tüfənglərinin ağzını taxtapuş səmtə çevirərək onların üstünə güllə yağdırdılar. Kazaklar bu fitnəkarlığın üstünün açılacağından ehtiyat edərək və böyükələrin

tənbehindən qorxaraq taxtapuşdan endilər və öz mənzillərinə getdilər. Sonra məlum oldu ki, həmin kazaklar ermənilərdən pul və patron alıb, müsəlmanlara qarşı ermənilərə kömək etmişlər. Sonra kazaklar ermənilərlə əlbir olub, həmin evə od vurdular. Kazaklar da həmin yerdən köçüb, ayrı yerdə məskunlaşdılar. Yenə həmin gecə kazaklar ermənilərlə əlbir olub, müsəlmanların səngərlərinə güllələr atdılar.

Elə ki, sakitlik oldu, kazaklardan biri belə nəql etdi ki, bizim hər birimizə bir manat pul və iyirmi patron verdilər ki, onlara kömək edək.

Əlavə: Davadan əvvəl Şuşanın erməni tayfası hər yerə kağız yazıb-göndərərək kömək istəmişdilər. Həmin kağızların birini də Tiflis şəhərinə yazıblarmış. Tiflisdə neçə yüz erməni və gürcü gəlib, Şuşada müsəlmanlara qarşı vuruşmuş və əksəriyyəti burda həlak olmuşdu. Belə ki, davadan sonra Tiflisə ancaq 60 nəfər qayıdır. Əhvalatdan xəbərdar olan gürcülər istəyirlər ki, toplaşsın, həlak olanların əvəzinə, ordakı İran müsəlmanlarını qırsınlar. Lakin gürcülərin bir parası buna razı olmayıb, mane olmuşdular.

Xülasə, ikinci səngərin cavanları ermənilərə güc gəlib, onları geri oturduqdan sonra gördülər ki, iki erməni övrəti və bir erməni kişisi “ya Həzrəti-Abbas!” - deyə-deyə müsəlmanlara tərəf gəlirlər. Kənd yerlərindən gəlmiş müsəlmanlardan biri onların üstünə bir neçə güllə atdısa da, onların heç biri dəymədi. Buna kimi onlar səngərlərə çatdılar və ağlaya-ağlaya “ya Həzrəti-Abbas, bizə kömək ol!” - deyə müsəlmanlardan aman istədilər.

Bu üç erməni əsirini gətirib, bizim evə (M.M.Nəvvabın evinə) qoydular. Ermənilərlə müsəlmanlar arasında barışıq olduqdan neçə gün sonra həmin ermənilər öz yerlərinə getdilər. Erməni kişinin adı Baxış, övrətlərdən birinin adı Bə-növşə, o birinin adı isə Zəri imiş.

Müsəlmanlar hər ləhzə “ya Əli!” nərəsi çəkə-çəkə səngərdən-səngərə irəli gedib, hər saat qələbələr əldə edirdilər. Abbas bəyin dəstəsi yürüşünü davam etdirərkən yolunda evləri odlaya-odlaya Manas Muğdusi oğlunun evinə kimi çatdılar. Mir İbrahim ağa və Ağa Şəmilin dəstələri isə litoqrafiya çapxanasına çatmışdılar. Dördüncü və beşinci səngərlərə rəhbərlik edən Əfrasiyab və Məşədi Abış bəy öz dəstələri ilə sudxana istiqamətində hücumla keçərək gəlib ora çatdılar.

Bu dəstələrin igidləri ermənilərin üzərinə yürüş edərkən cənab qubernator durbinlə vuruşa baxırmış. Müsəlmanlar əllərində tütəng əyilə-əyilə gedib, ermənilərin səngərlərinə daxil olaraq onları gülləbaran etdiyini görəndə qubernator əl-ələ vurub, təəccüblə demişdi:

- Bu hünər heç yarıda da olmayıb. Heç bir nizam görməyən bir millətin belə hünər göstərərək səngərlər tutması çox qəribədir.

Kəndistan yerindən gəlmiş igidlər və yerli cəngavərlər bir-birinin ardınca küçələri və səngərləri tutduqca şur və fəğan, “ya Əli!” sədası, “ura, ura!” səsləri və tütəng gurultusu fələyə qalxırdı. Odlanan dükənlər və evlər hər tərəfdə alışıb-yanırdı. Xüsusən, taxtalarla dolu olan bir neçə dükənin alovu fələyin yanına qalxmışdı. Belə ki, həmin dükənlərin alovu dörd ağac məsafədən görünürmüş.

Kərkicəhan kəndinin adamları deyirdilər ki, həmin gün yanğın vaxtında saysız-hesabsız yarım yanmış kağızlar dalbadal kəndin üstünə tökülürdü.

Müsəlmanlar Manas Muğdusi oğlunun evinə, Yuxarı meydanın üstünə və Xublarovun şirəxanasına kimi bütün dükən və evlərə od vurub yandırmışdılar. Eləcə də dərədə olan neçə mərtəbəli evlər, dükənlər və karvansara tamam od tutub yanırdı.

Üçüncü səngərin adamları da kilsənin qiblə tərəfindən basmaxanaya qədər evlərə və dükanlara od vurmuşdular. Təzə kilsənin ətrafındakı evlər də yandırılmışdı.

Dördüncü səngərin əhli Cümşüd bəyin evinin dövrəsində olan imarətlərə vurduqları alovdan Cümşüd bəyin və Şahnəzərovların mülklərinə, üzbəüzdə olan evlərə, o cümlədən, Ümrüd bəyin, Xandəmir oğlunun, Cavad bəyin və Ümrüd bəyin oğlanlarının evlərinə də od vurub yandırmışdılar. Bundan əlavə, sudxana və Duma divanxanası, xülasə, bu qəbildən böyük evlər və ətrafında da olan imarətlər, dükanlar tamam alışıb-yandı.

Kilsələr məbədgah olduğuna görə onlara toxunmayıb, od vurmədilər. Buna baxmayaraq, bir neçə tərəkəmə darvazaya od qoyub, kilsəni yandırmaq istəyərkən şuşalılar odu söndürüb, onlara acıqlanaraq demişdilər:

- Kilsə və məscidlərə hörmət etmək lazımdır.

Əlavə: Bunu da bilmək lazımdır ki, ermənilər Xəlifəli qarpısının müsəlman evlərini, o cümlədən, köçərlilərin, kazakların, Süleymanın, Allahverdinin, Məşədi İsmayılın evlərini, sud və Duma divanxanalarını yandırmışdılar. Davadan əvvəl ermənilər sud və Duma divanxanalarını yandırıb, günahı müsəlmanların üstünə yıxmaq istəyirdilər. Məhz dava başlanarkən həmin imarətləri yandırdılar ki, müsəlmanlar müqəssir hesab olunsun.

Elə ki, bu evlər yanmağa başladı, onların alovları və qığılcımları qərb tərəfə - erməni məhəlləsi tərəfə yönəldi. Vahid Allahın iradəsi ilə od-alovun hər tərəfə yayılmasının nəticəsi olaraq erməni məhəllələrinin əksər evləri, imarətləri və dükanların içində olan əşyaları və malları tamam yanıb, divarlardan başqa, bir şey qalmadı.

ERMƏNİLƏRİN QARABAĞA KÖÇÜRÜLMƏSİ

“Əlahəzrət, olmaya mərkəzi rus torpaqlarında ermənilərin məskunlaşmasına icazə verəsiniz. Onlar elə tayfadırlar ki, bir neçə on il yaşadıqdan sonra dünyaya hay-küy salacaqlar ki, bura bizim qədim dədə-baba torpaqlarımızdır”.

A.S.Qriboyedov

“Zaqafqaziya da yaşayan 1 milyon 300 min nəfər erməninin 1 milyondan çoxu yerli deyil. Və onları vilayətə biz köçürmüşük”.

N.N.Şavrov

Birinci (1804-1813) və ikinci (1826-1828) rus-İran müharibələri Azərbaycan uğrunda aparılan işğalçı və qarətçi müharibələr kimi müasir tariximizə daxil olmuşlar. Rusiya imperiyasının hakim dairələri Azərbaycanın işğalından əvvəl, burda möhkəmlənmək və özləri üçün siyasi dayaq yaratmaq planlarını da işləyib-hazırlamışdılar. Azərbaycan torpaqlarında xristian dövləti yaratmaq həmin məkrli planlar içərisində mühüm yer tutanlardan biri və ən mühümü idi. Belə bir qondarma siyasi dayaq ermənilər nəzərdə tutulurdu. Çünki torpağı, vətəni, paytaxtı, dövlətçilik ənənəsi və mədəniyyəti olmayan ermənilər Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqaza işğalçılıq yürüşlərində həmişə fəal iştirak etmişdilər.

Ağa Məhəmməd şah Qacarın Qarabağ xanlığına yürüşləri və Rusiya ilə İran arasındakı müharibələr qarabağlıların öz ata-baba torpaqlarından didərgin düşmələrinə böyük təsir göstərmişdi. Onlar Cənubi Azərbaycan ərazisinə və Orta Asiyaya getmə-

yə məcbur olmuşdular. Nəticədə azərbaycanlıların sayı kəskin surətdə azalmağa başlamışdı.

1810-cu ildə Rusiya hərbcilərinin verdikləri rəsmi məlumatlarda qeyd olunur ki, “Mehrinin və Güney qəzası əhalisinin böyük əksəriyyəti Araz çayının o tayındadır. İmkan düşərsə, Mehri və Güney əhalisini, Xarvan, Kələvi, Düzəli çayları yaxınlığında yerləşən Qaradağ kəndlərini, Əbülfət ağanın yanına qaçmış qarabağlıları da bu taya köçürmək lazımdır”. Bildirirdilər ki, 1806-1812-ci illər ərzində Qarabağ xanlığından didərgin düşən və İran ordusu tərəfindən Araz çayından cənuba aparılan əhalinin sayı olduqca çoxdur. Qarabağ xanlığının ərazisindən 2628 ailə qaçmışdır. Həmin ailələrin sayı 13140 nəfər olmuşdur. İrana aparılan ailələrin sayı 2217, onların say tərkibi isə 11085 nəfər olmuşdur.

Ümumilikdə, həmin illər ərzində baş götürüb-qaçan qarabağlı ailələrin və İrana aparılan ailələrin ümumi sayı 4845 olmuşdur. Yalnız, 1807-1808-ci illərdə qaçqın və İran ərazisinə aparılanlar olmamışdır. 1812-ci ildə isə daha çox əhali ata-baba torpaqlarından didərgin düşmüşdür. 1812-ci ildə buranı 4885 nəfər tərk etmişdir. Rus hərbi tarixçisi N.Dubrovın yazırdı ki, bu dövrdə Şuşa ətrafında gedən döyüşlərdən sonra bir gecə ərzində 20 min adam İrana getmişdir. Onların içərisində xan nəslinin çoxsaylı nümayəndələri də var idi. Tarixi araşdırmalardan aydın olur ki, XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş hərbi-siyasi hadisələrin nəticəsi olaraq Qarabağ xanlığı ərazisindən Şirvan əyalətinə 1500 ailə köçərək orda 8 yeni kənd salmışlar. Onlar yeni məskunlaşdıqları yerlərdə ağır məhrumiyyətlərlə qarşılaşdılar. Aclıq, xəstəlik, iqlim şəraiti onların kütləvi ölümünə səbəb olurdu.

Qarabağ xanlığının ərazisinin xeyli hissəsi müharibələr nəticəsində adamsız qalmışdı. Bir çox kəndlər xarabazara

çevrilmiş, əkin sahələri becərilmədiyindən öz münbitliyini itirmişdi. Rusiya məmurları işçi qüvvəsindən məhrum olmuşdular. Təsərrüfatı yenidən bərpa etmək məqsədilə İrana pənah aparan əhalini geri qaytarmaq lazım idi. Və onlar 1813-cü ildə İran ərazisindən 811 ailəni geri qaytardılar. Gülüstan sülh müqaviləsindən (1813) sonra, İrana aparılan dörd min qarabağlı öz əvvəlki ata-baba torpaqlarına qayıtdı.

1823-cü ildən başlayaraq ermənilərin Qarabağa köçürülməsi prosesi başlandı. Onların bu diyara gəlişi siyasi mənə daşıyırdı. Rusiya imperiyası özü üçün bu ermənilərdən gələcəkdə Azərbaycan ərazisində forpost (dayaq, məntəqə) yaratmaq istəyirdi. Ona görə də erməni ailələri tədricən Şimali Azərbaycanın müxtəlif ərazilərinə köçürülməyə başladı. 1828-ci il Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra bu hal kütləvi xarakter aldı.

1828-ci il oktyabrın 12-də Rusiya ilə İran arasında imzalanmış ədalətsiz, işğalçılıq mahiyyətini özündə əks etdirən Türkmənçay müqaviləsinin XV maddəsinə əsasən Fətəli şah öz öhdəsinə götürürdü ki, İranda yaşayan məmur və sakinlərə bu gündən etibarən öz ailələri ilə birlikdə İran vilayətindən Rusiyaya sərbəst keçmək, hökumət və yerli rəisliyin heç bir maneçilik törətmədən onların satılıq malına və ya əmlakına hər hansı gömrük və vergi qoyulmadan daşınan əmlakını aparmaq və satmaq üçün bir il vaxt verir. Daşınmaz əmlaka gəldikdə isə onun satılması və ya onun barəsində sərbəst sərəncam üçün beş il müddət müəyyən edilir.

Göründüyü kimi, bu maddə Türkmənçay sülh müqaviləsinə xüsusi məqsədlə, yəni, ermənilərin İran ərazisindən kütləvi surətdə Şimali Azərbaycan ərazilərinə, o cümlədən də, Qarabağ ərazisinə köçürülmə-gətirilməsini təmin etmək üçün daxil edil-

mişdi. Bunu həyata keçirmək üçün köçürmə komitəsi də yaradılmışdı. Bu iş erməni X.E.Lazarev rəhbərlik edirdi.

1829-cu il Ədirnə müqaviləsindən sonra Türkiyə ərazisində yaşayan ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi başlandı. Köçürülmənin əsas istiqaməti Qarabağ ərazisi idi. 1826-1828-ci illər rus-İran və 1828-1829-cu illər rus-türk müharibələrində Rusiyanın rəqibləri üzərində qələbəsi ona imkan verdi ki, məğlub olan ölkələrdə məskunlaşan erməniləri Cənubi Qafqazda, o cümlədən, Şimali Azərbaycanda işğal etdiyi ərazilərdə yerləşdirsin. 1805-ci il 14 may tarixli Kürəkçay müqaviləsi ilə Qarabağ xanlığı Rusiyanın himayəsinə keçdikdən sonra Rusiya diyarda öz mövqelərini daha da gücləndirməyə başladı.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı canişini P.D.Sisianovun göstərişi ilə Gəncə xanlığı və Şəki xanlığı ərazisinə gətirilən ermənilərin xeyli hissəsi Qarabağ xanlığı ərazisinə köçürüldü. Ermənilərin kütləvi surətdə Qarabağa köçürülüb gətirilmələri Türkmənçay müqaviləsindən sonrakı illərə aid edilsə də, bu iş 23 il (Kürəkçay müqaviləsindən sonra) əvvəl başlanılmışdı.

1805-ci ildən ermənilər İrandan mərhələlərlə Qarabağa gətirilməyə başlandı. Onu da deyək ki, bu köçürülmə zorakılıqla həyata keçirilirdi. Yerli əhalinin hesabına gəlmə ermənilərə torpaq və yaylağa gedənlərin evləri də ermənilərə verilmirdi. Onu da xüsusilə qeyd etmək yerinə düşər ki, Kürəkçay müqaviləsindən keçən 6 il ərzində Qarabağda əmlakdan məhrum olan 3080 ailə var idi. Bu əmlak sonralar gəlmə ermənilərə verilmişdi.

Tarixi araşdırmalara görə Qarabağda 1805-ci ildə 10000 (25000 nəfər), 1812-ci ildə 5000 (12000 nəfər), 1823-cü ildə 20000 (48000 nəfər), 1831-1833-cü illərdə 20449 (49792 nəfər), 1843-cü ildə 27000 (134589 nəfər), 1850-ci ildə 27700 (137641 nəfər) ailə yaşamışdır. 1808-ci ildə Qarabağ xanlığı ərazisində 7474 ailənin yaşadığı sənədlərdə öz əksini tapır.

1811-ci ilin məlumatına görə Qarabağda 12000, 1817-ci ildə isə 7872 ailə yaşamışdır. 1832-ci il məlumatına görə bu dövrdə Qarabağda 20546 tüstünün olması qeyd olunur. 1823-cü ildə Qarabağ əyalətində 20095 ailənin yaşadığı göstərilir. 1823-cü ilə aid olan kameral təsvirdə göstərilir ki, Qarabağ əyalətində yaşayan 20095 ailənin 15729-u (78,3 faizi) azərbaycanlı, 4366 ailə isə (21,7 faizi) erməni ailəsi olmuşdur. Həmin dövrdə Qarabağda bir şəhər, 626 kənd var idi. Bu kəndlərin 433-ü azərbaycanlı, 161-i erməni, 2-si qarışıq kənd kimi qeydə alınmış, 30 kəndin əhalisinin isə etnik mənsubiyyəti göstərilməmişdir. 1823-cü ildə Qarabağ ərazisində 18.769 ailənin yaşadığı vurğulanır. Onlardan 14241 nəfəri azərbaycanlı, 4528 erməni ailəsi olmuşdur. 1823-cü ildə Şuşada 1111 azərbaycanlı, 421 erməni, kəndlərdə isə 13130 azərbaycanlı, 4107 erməni ailəsi var idi. Göründüyü kimi, təxminən 18 il ərzində Qarabağa ermənilərin köçürülməsi nəticəsində ermənilərin sayı nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdı. 1832-ci il məlumatına görə Qarabağ əyalətində 13965 azərbaycanlı, 6491 erməni ailəsi yaşayırdı. Bir daha qeyd etmək yerinə düşər ki, ermənilərin say tərkibinin artması Türkmənçay və Ədirnə sülh müqavilələri nəticəsində İrandan və Türkiyədən gələn ermənilərin hesabına olmuşdu.

1827-ci il oktyabrın 19-da polkovnik Lazarev Təbrizə komendant təyin olundu. Bu təyinatdan sonra Cənubi Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində yaşayan ermənilər kütləvi surətdə Lazarevin yanına gələrək Rusiya imperiyasının təbəəliyinə keçmələrini təkidlə bildirirdilər. Deməli, Rusiyanın İran üzərində qələbəsi ermənilərin İrana qarşı açıqdan-açığa düşmən mövqeyə keçməsinə səbəb oldu. Bu isə uzun müddət torpağında yaşadıkları, bütün nemətlərindən istifadə etdikləri dövlətə xəyanət idi.

İrandan və Türkiyədən gələn ermənilər Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmaqla bərabər, burda özləri üçün dövlət yaratmaq istəyirdilər. Bu, onların çoxdankı arzuları idi. Ermənilərin bizim torpaqlarda məskunlaşmalarında kilsə xüsusi rol oynayırdı. 1827-ci il noyabr ayının 11-də katolikos Nersesin məktubu M.F.Paskeviçə çatdırıldı. Lakin general keşişin bir sıra təkliflərini qəbul etdisə də, erməni dövləti yaratmaq təklifini qəbul etmədi. Buna baxmayaraq, Rusiya imperiyası işğal edilmiş ərazilərimizdə özünə siyasi dayaq yaratmaq siyasətində ermənilərdən istifadə etməyi əsas tuturdu. Ona görə ki, Şimali Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsində ermənilər ruslara xüsusi xidmət göstərmişdilər. Maraqlısı o idi ki, Rusiya imperiyasının başbilənləri İrandan və Türkiyədən gələn ermənilərin Rusiya ərazisində məskunlaşmalarını qətiyyətlə rədd edirdilər. Onlar yaxşı dərk edirdilər ki, əgər belə bir işə razı olarlarsa, gələcəkdə ermənilər onların boğazında ilişib-qalan omba sümüyünə çevrilə bilər.

1829-cu il dekabrın 24-də Lazarev Paskeviçə yazdığı məktubunda göstərirdi ki, ermənilərin İrandan köçürülməsi işlərinə 1828-ci ilin fevral ayının 26-dan başlanmışdır. Söylərimiz nəticəsində bu iş iyun ayının 11-də uğurla başa çatdırılmışdır. Bu müddət ərzində 8149 erməni ailəsi, bunlardan başqa, 100 aysor ailəsi də İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ əyalətlərinə köçürülmüşdür. Köçürmə işində əsas diqqət Qarabağa və İrəvan ərazisinə yönəldilmişdi. Məlum olduğu kimi, İrəvan xanlığı Qərbi Azərbaycan ərazisində yerləşirdi. Rusiya imperiyası gələcəkdə erməni dövlətini yaratmaq üçün İrəvan xanlığının ərazisini hədəf seçmişdi. Ona görə də İrandan köçürülən 40 min erməninin böyük hissəsi Qarabağ və İrəvan xanlıqlarının ərazisində yerləşdirilirdi. Qarabağ, İrəvan və Naxçıvanın İran ərazisinə yaxın olmaları bu işi xeyli asanlaşdırırdı. General Paskeviç göstəriş ver-

mişdi ki, Qarabağa köçürülən ermənilərin məskunlaşmaları üçün yeni kəndlər salınarkən yerli azərbaycanlıların sıx yaşadıkları kəndlərin yaxınlığı nəzərdə tutulsun. Baş verən hadisələr sübut edir ki, Rusiya ilə İran və Rusiya ilə Türkiyə arasında siyasi savaqlar olmasaydı, nə Qarabağda, nə də İrəvan torpaqlarında ermənilər bu gün olmazdı.

Bu deyilənləri rus tarixçiləri N.Şavrov, S.Qlinka, V.Veliçko və Rusiyanın İrandakı səfiri A.S.Qriboyedov da ermənilərin Cənubi Qafqaza, o cümlədən, Qarabağa köçürülməsi haqqında maraqlı tarixi məlumatlar vermişlər. Erməni tarixçiləri də ermənilərin diyara gəlmə olduqlarını dəfələrlə etiraf etmişlər. Məsələn, götürək İrəvan xanlığının etnik tərkibini. Həmin ərazi Qərbi Azərbaycan ərazisidir. Ərazinin etnik tərkibini araşdıran erməni tarixçisi Zaven Korkodyan “Sovet Ermənistanının əhalisi 1831-1931-ci illərdə” adlı kitabında yazır: “1883-cü ildə İrəvan şəhərinin 18.766 nəfər əhalisinin 15.992 nəfəri, 1886-cı ildə isə 27.246 nəfərindən 23.626 nəfəri, yəni, 85,2 faizi azərbaycanlılar olmuşdu”. 1828-1830-cu illərdə İrandan köçürülən 1000 ailə Cavanşir qəzasında yerləşdirilmişdi.

Tarixçi N.Şavrov 1911-ci ildə yazırdı ki, Qarabağın dağlıq hissəsində və Göyçə gölü ətrafında daha çox erməni məskunlaşdırılmışdı. 1828-1830-cu illərdə həmin ərazilərdə rəsmi olaraq 124 min erməni yerləşdirilmişdi. Qeyri-rəsmi köçürülmüş erməniləri də nəzərə alsaq, onların sayı 200 min nəfərə çatar.

1828-ci il fevral ayının 21-də Rusiya “Erməni vilayəti” yaradılması haqqında bədnam fərman verdi. Azərbaycan torpaqları hesabına yaradılan qondarma erməni vilayəti gələcəkdə erməni dövlətinin yaradılmasının təməlini qoydu. Eyni zamanda da bu vilayətin yaradılması, Rusiya-İran və Rusiya-Osmanlı dövlətləri ilə aparılan müharibələr döv-

ründə ermənilərin Rusiya dövlətinə göstərdikləri köməkliyin əvəzi idi. Beləliklə də, Rusiya ermənilərin hesabına özü üçün siyasi dayaq yaratmağa nail oldu. Bu isə ermənilərin çoxdankı arzuları idi.

1829-cu il Ədirnə sülhünə görə rus qoşunları Türkiyə ərazisindən çıxarıldıqdan sonra türklərə xəyanət edən ermənilər çıxılmaz vəziyyətə düşdülər. Onları bu vəziyyətdən xilas etməyin yeganə çıxış yolunu Rusiya imperiyası erməniləri işğal edilmiş Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürməkdə görürdü. Minlərlə erməni əldə silah rus ordusu tərkibində Türkiyəyə qarşı vuruşurdu. Qarabağda da, İrəvanda da köçürülüb-gətirilən ermənilərin hesabına azərbaycanlı əhalinin sayı nəzərəcarpacaq dərəcədə azalır. Bu, çar məmurlarının yerli əhaliyə qarşı zor tətbiq etmələri ilə izah olunmalıdır. 1822-ci ildə xanlıq ləğv edildikdən sonra Qarabağda müstəmləkə zülmü daha da gücləndi. Bu vəziyyətə dözməyən azərbaycanlılar İrana, Türkiyəyə qaçmağa məcbur oldular. Qarabağda əhalinin etnik tərkibində baş verən dəyişikliklər yuxarıda dediyimiz kimi, Rusiyanın regionda apardığı antiazərbaycan siyasətinin nəticəsi idi.

Vaxt keçdikcə Qarabağda Azərbaycan kəndlərinin adları dəyişdirilib, erməni adları ilə əvəz olunurdu. Bu, Sovet hakimiyyəti illərində də son həddə çatmışdı. Məsələn, Xan kəndi erməni daşnaklarının birinin adı ilə əvəz edilmişdi. Halbuki o, Azərbaycan xalqının qəddar düşməni idi. Xan kəndi Qarabağ xanlığının sonuncu xanı Mehdiqulu xana məxsus olmuşdu. 1847-ci ildə Xan kəndi ərazisində Rusiyanın Sunja polku yerləşdirilmiş və sonralar bura ermənilərin axını başlamışdı.

Martuni kəndinin qədim adı Küznüt olmuşdu. Ermənilər bu kəndin də adını dəyişdirib, Martuni qoymuşlar. Türkmənçay müqaviləsinə qədər Küznüt kəndində yalnız

azərbaycanlılar yaşayırdılar. Onu da deyək ki, kəndin adı ermənilər tərəfindən bir neçə dəfə dəyişdirilmişdir.

Marağa kəndi 1828-ci ildə Cənubi Azərbaycanın Marağa mahalından köçürülən ermənilər tərəfindən bina olunmuşdur. Sonralar ermənilər kəndin adını dəyişib, “Marquşevan” qoymuşdular. 1978-ci ildə onlar bu kənddə Dağlıq Qarabağa gəlmələrinin 150 illiyi münasibətilə abidə də ucaltmışdılar. Ermənilər Qarabağda və digər Azərbaycan torpaqlarında da kəndlərimizin adlarını erməni adları ilə əvəz etmişlər.

Ermənilər Şimali Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşdırıldıqdan sonra Rusiyanın hakim dairələrinin fəal köməyi və himayədarlığı ilə Azərbaycanın iqtisadi və siyasi həyatında mühüm mövqelərin bir qismini ələ keçirib, xalqımıza qarşı qisasçılığa başladılar. Bu qisasçılıq özünü soyqırımlarda və terrorizmdə açıq surətdə göstərirdi. İndi də belə olaraq qalır.

Azərbaycanın coğrafiyası haqqında qədim dövrlərin qaynaq və mənbələrində ermənilər haqqında istənilən qədər məlumat var. Bu məlumatlar sübut edir ki, ermənilər Cənubi Qafqaza Dəclə və Fərat çaylarının sahillərində yerləşən cəngəllik və bataqlıq ərazilərdən gəlmişlər. Öz yazısı, dili, dini olmayan belə bir toplum yer üzündə, xüsusilə də, bizə qonşu ərazilərdə yaşamamışlar. Tarixən onlar səyyar həyat sürmüş, dağlıq ərazilərə sığınaraq öz varlıqlarını qoruyub-saxlaya bilməmişlər. İndi erməni quldurları müvəqqəti olaraq ələ keçirdikləri Yuxarı Qarabağa “Arsax” deyərək dünyaya car çəkirlər. Mənbələr isə başqa söz deyir.

Makedoniyalı İsgəndərin yaratdığı çoxmillətli imperiya dağıldıqdan sonra saqaların Aral dənizi sahillərində məskunlaşan Arsax qolu yaranmış olan hərəc-mərclikdən istifadə edərək eramızdan əvvəl 255-ci ildə kiçik bir ərazini ələ keçirib “Arsax” adlı bir dövlət yaratdılar. Onlar öz varlıqla-

rını bir müddət qoruyub-saxlaya bilmişdilər. L.Qumilyov bunları turanlı kimi xarakterizə edir, başçılarının adının Arsax olduğunu bildirirdi.

ARSAX türk mənşəlidir. “Dünyanın qərb hissəsi” mənasını verir. Arsaxın ermənilərə heç bir aidiyyəti yoxdur. Qarabağ qədim dövrlərdən Azərbaycana məxsus olmuş və belə də olaraq qalır.

Qarabağ birdir. Onun aranı da var, dağı da. Təbiət bu diyarı belə yaratmışdır. İstər çar, istərsə də SSRİ dövründə Qarabağ yenə də Azərbaycana məxsus olmuşdur. İnanırıq ki, az müddətdən sonra doğma Qarabağımız düşmən əsarətindən tamamilə birdəfəlik xilas olacaq.

Erməni ünsürləri uydurma soyqırımının yüz illiyinə ciddi hazırlaşrlar. Tarixdə mövcud olmayan erməni soyqırımı ermənilər üçün siyasi alverdən başqa bir şey deyildir. Erməni ünsürlərinin iddialarına görə, guya 1915-ci il aprel ayının 24-də Osmanlı türkiyəsinin ərazisində 1,5 milyon erməni məhv edilmişdir. Lakin əldə olan məlumatlar sübut edir ki, o dövrdə Osmanlı Türkiyəsi ərazisində yaşayan 1,5 milyon erməninin 400 min nəfəri islamı qəbul etmiş, 300 min nəfəri ətraf ölkələrə getmiş, 300 min nəfəri İngiltərəyə, Fransaya, ABŞ-a və 200 min nəfəri isə Rusiya ərazisinə köçmüşdür. İndi hesablayaq görək yerdə nə qədər erməni ünsürü qalır. Bütün bu faktlar sübut edir ki, ermənilərin soyqırımı iddiaları boş və əfsanədir.

Onu da deyim ki, erməni soyqırımı olduqca sönük və hiss olunmadan tarixə qovuşdu. Çünki yaxşı deyirlər: – “Yalan ayaq tutsa da yeriyyə bilməz”.

YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNİN “İKİ OD ARASINDA” ROMANINDA ERMƏNİ MƏSƏLƏSİNİN QOYULUŞU

Şuşada gözəl yaz fəslı hamının əhval-ruhiyyəsinə xoş təsir göstərirdi. Hamı öz işi ilə məşğul idi. İbrahimxəlil xan xanlığın bir sıra daxili və xarici problemlərini həll etmək məqsədilə geniş müşavirə çağırmışdı. Burda demək olar ki, saray əyanları ilə bərabər, bütün səlahiyyət sahibləri və ali ruhani təbəqəsinin nümayəndələri də iştirak edirdi. Müzakirə olunan məsələlər haqqında İbrahimxəlil xan, vəliəhdi Məhəmməd-həsən ağa, vəzir Molla Pənah, şəhərin kələntəri Ağası bəy, Mirzə Əliməhəmməd ağa öz rəy və təkliflərini bildirdilər. Müşavirə günorta namazına qədər öz işini davam etdirdi. Müşavirə başa çatdıqdan sonra Məhəmməd-həsən ağa Molla Pənahı, Mirzə Əliməhəmməd ağanı və Ohan keşişi nahara saxladı. Süfrədə boyanalı aş, üstündə quzu soyutması, yanında sarımsaq-qatıq, bağırbeyin, bir sözlə, can dərmanı desən, vardı. Məhəmməd-həsən ağa “bismillah!” deyib, qonaqları yeməyə dəvət elədi. Molla Pənah yeməyin şirin yerində:

- Doğrudan da, hər fəslin öz yeməyi var, bu yeməklər insanda xoş arzular oyadır...

Məhəmməd-həsən ağa Vaqifin sözlərinə əlavə olaraq bildirdi ki, boyananı Ağdamdan göndəriblər.

Yemək süfrəsi qurtardıqdan sonra hamıya qəhvə, Məhəmməd-həsən ağaya isə darçın çayı gətirildi. Darçın çayı soyuq-

luq verən düyünün insan bədəninə gətirdiyi ziyanı aradan qaldırır.

Qəlyan çəkmə uzun sürdü, söhbət öz məcrasından çıxdı və bu arada üç-dörd il əvvəl Qarabağa Londondan gələn bir erməni yada düşdü. Molla Pənah təəssüflə bildirdi ki, heyf, onu görə bilmədim...

Mirzə Əliməhəmməd ağa Vaqifin sözüənə əlavə etdi ki, həmin erməni olduqca alçaq hərəkətlərə yol verib. Xan onun barəsində çox humanistlik edib, günahlarından keçib. Ohan keşiş Əliməhəmməd ağanın sözlərini məmnuniyyətlə təsdiqləyərək:

- Xan, doğrudan da, o yaramaz barədə humanist mövqe tutdu, ona toxunmadı. Bu murdar Həmədandan idi. Londonda təhsil almışdı. Sonra Peterburqa gəlmiş, özü kimi yaramazlara qoşulmuşdu. Onu öyrədib, Qarabağa göndərilər ki, get, orda yaşayan bir ovuc erməniləri yerli müsəlmanlara qarşı mübarizəyə çağır. Bu bədniyyət alçaq buralarda vurnuxdu, başıboş erməni tacirlərindən pul yığdı. Üçkilsəyə getdi, bizim yarsız patriarxdan xeyir-dua aldı... Məqsədinə nail olmayıb, Hindistana çıxıb-getdi.

Peterburqdan gələn erməni Yusif Əminin hərəkətlərindən Mirzə Əliməhəmməd ağanın xəbərdar olduğunu Ohan keşişə bildirməsi məsələyə bir daha aydınlıq gətirdi. Mirzə Əliməhəmməd ağa keşişə bildirdi ki, Qarabağa şeytan toxumu səpməyə gələn Yusif Əmin Gürcüstan hakiminin yanında olmuş, lakin İrakli onu qovmuşdu. Xan bu şeytanla məşğul olmağı mənə tapşırırdı. Mən ona bildirdim ki, bütün Azərbaycan xanlıqlarında bir ovuc gəlmə erməni yaşayır... Özləri də alverlə və əkin-biçinlə məşğul olurlar. Onlar bizim kimi at üstündə qılınc oynada bilməzlər. Nə isə sonda Yusif Əmin mənə dedi ki, mənim arxamda ingilis padşahı durur. Göründüyü kimi, ermənilər kiminsə fitnəsinin qurbanına çevrilirlər.

Ohan keşiş əsəbi halda Mirzə Əliməhəmməd ağaya bildirdi ki, bizim bədbəxt başbilənlərimiz bilməlidirlər ki, ingilis və ya rus padşahlarının xatirinə iş görməklə heç bir şeyə nail ola bilməyəcəklər. Müsəlmanlar öz torpaqlarında bizə yer vermiş, qonaqpərvərlik göstərmişlər. Bu dəyərləndirməmək sadəcə olaraq alçaqlıq olardı.

Ohan keşiş danışıqca daxildən sanki alışıb-yanırdı. Əsəbilikdən əlləri və dodaqları titrəyir, ermənilərin cinayətkar hərəkətlərini yada saldıqca odlanırdı. Ohan erməni xalqına rəhbərlik etməyə çalışanların tarixçəsini yada salaraq dedi ki, bu tarixçə çox qanlı və olduqca boş bir şeydir. Dəfələrlə Qarabağda sığınacaq tapan bir ovuc erməniyə demişəm ki, biz “QAXTAQANIQ”, yəni qaçqınıq. Çörəyinizi haram etməyin.

Ohan keşiş Ori haqqında bildiklərini tam açıqlığı ilə həmsöhbətlərinə bildirdi. Onun Fransada, Almaniyada və Avstriyada fırıldaqılıqla məşğul olmasından, sonra I Pyotr-un yanına gəlməsindən ətraflı məlumat verdi və onu lənətləndirdi. Eyni zamanda bildirdi ki, Şərq dillərinə bələd olan keşiş Ori kimi murdarlar rus çarına gərəkli idi. I Pyotr Ori vasitəsilə İran şahı Hüseynə məktub göndərüb, orda yaşayan ermənilərin vəziyyətini yaxşılaşdırmağı xahiş etmişdi. Bu xahişin arxasında məkrli niyyətlər dururdu.

İrana “xoşməramla” gedən Ori ordan düşmən kimi qayıtdı. Tarixi faktlar sübut edir ki, Həştərxan vasitəsilə İrana gedən Ori heyəti öz çirkin əməllərini görüb qurtardıqdan sonra Üçkilsəyə gəlir, ruhanilərə və məliklərə böyük vədlər verərək geriye - I Pyotr-un sarayına qayıdır. Topladığı məlumatı çara çatdırır. İndi İran səfərinə çıxmaq olardı... Əlbəttə, I Pyotr bu səfəri həyata keçirdi. Aldadılmış ermənilər də bu səfərdə fəal iştirak etdilər. Təbii ki, I Pyotr İrani və Qafqazı tərkdib, geri çəkildi. Bu işdən ermənilər təşvişə düşdülər və on-

lara qarşı yerli xalqların kin və nifrəti artdı. Beləliklə də, kənar ermənilərin hərəkətləri Cənubi Qafqaz ermənilərinə qarşı düşmənçilikdən başqa, heç bir şey gətirmədi. Keşiş Ohan bunu yaxşı başa düşürdü. Hər dəfə erməni məsələsi dilə gətiriləndə Ohanın əhval-ruhiyyəsi pozulur, əlləri və dodaqları əsirdi... Əsəbi halda deyirdi: Qarabağda yaşayan ermənilər mənşəcə albanlardır.

Keşiş Ohan xəcalət çəkə-çəkə həmsöhbətlərinə “onları duz-çörək tutsun”, - deyərək dərin bir “ah” çəkdi.

Şimali Azərbaycan xanlıqları arasındakı fikir ayrılığı Qarabağ xanlığında birmənalı qarşılınmırdı. Baş verən siyasi hadisələr heç də ürəkaçan deyildi. Şimaldan və cənubdan gələn həyəcanlı xəbərlər İbrahimxəlil xanı narahat etməyə bilməzdi. Bütün bu fikirləri xəyalında təhlil edən İbrahimxəlil xan sarayın Bağrıqan dağına baxan pəncərəsinin önündə oturub, dərin xəyala dalmışdı. Hər tərəf qarlı örtülü idi. Günəş şüaları qarın üzərinə düşərək gözqamaşdırıcı bir mənzərə yaradırdı. Şuşanın məhəllə evlərinin bacalarından çıxan tüstü burularaq gah şəhərin şərqinə, gah da şimal-qərbinə doğru hərəkət edirdi. Bu, küləyin istiqamətindən asılı idi. Xan təbiətin möcüzəsinə baxdıqca fərəhlənir, xanlığı və onun paytaxtı Şuşa ilə fəxr edirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, İbrahimxəlil xan daxilən olduqca narahat idi. Belə bir vəziyyətdə onun qəlbindən keçənləri həll etmək üçün maraqlı həmsöhbətə böyük ehtiyacı var idi.

Belə hallarda xanın ən yaxın həmsöhbəti Vaqif idi. O, İbrahimxəlil xanın otağına daxil olarkən onun dərin fikrə daldığını hiss elədi. Xan Vaqifi görüncə xəyal dünyasından ayrıldı və vəzirin salamını alıb, bir qədər rahat oldu. Kələntər Ağası bəy də burda idi. Vaqif xanı xəyallardan tamamilə ayırmaq və ona xoş əhval-ruhiyyə bəxş etmək məqsədilə tamamilə başqa bir mövzu ətrafında söhbətə başladı:

- Xan sağ olsun, bu gün əlimə bir kitab düşüb. Kitab salnamə xarakterində olub, qədim rəvayət və əhvalatlardan xəbər verir.

İbrahimxəlil xan tarixə böyük maraq göstərdiyi üçün maraqla soruşdu.

Orda nədən söhbət gedir?

- Vaqif xanın əhval-ruhiyyəsində baş verən sevinci hiss edərək söhbətə başladı.

- Hələ hicrəti-xatəmələnvıyandan (Məhəmməd (s) Məkkədən Mədinəyə köçməsi tarixi nəzərdə tutulur) min il qabaq bizim bu Qarabağda zərdüştlər yaşamış, Turan elləri Dərbənddən, səddi-İskəndərdən keçib, buraları özlərinə məskən etmişdilər. "Salnamə"də rəvayət olunan İran-Turan müharibəsi bizim Kür-Araz arasında vəqə olmuşdur. Bizim bu ölkənin başına çox qəribə qəziyyələr gəlmişdir.

Bu arada Kələntər Ağası bəy söhbətə müdaxilə edərək bildirdi ki, Pənahəli xan Fətəli xan Əfşarın üstünə gedərkən məni də özüm ilə aparmışdı. Lakin mən yaralandım və Ərdəbildə müalicə olundum. Orda olduqca məlumatlı, həmişə ibadətə məşğul olan qoca bir şeyx var idi. Bir dəfə mənim yanıma gəlib, yataq döşəyimin üstündə əyləşərək söylədi ki, Aran böyük bir ölkəymiş məqərrər-səltənəti (mərkəzi-şəhəri) də Gəncə olmuşdur.

İbrahimxəlil xan birdən Vaqifə belə bir sualla müraciət etdi:

- Bəs bu ermənilər hardaydılar?

Vaqif sakit səsle:

- Ermənilər buralara çox sonralar gəlmişlər. Bunlar Çingiz və Əmir Teymurun yürüşləri zamanı qaçıb, bu dağlara sığınmışlar. Görmürsünüzmü, erməni yaşayan yerlərə "sığnaq" deyirlər". Onların vətəni olmayıb. Ermənilər səyyar həyat sürüblər. Erməniyə vətən məhfumu

yaddır. Harda yaxşı güzaran tapsalar, onlar üçün ora “vətən” hesab olunur. Xan sağ olsun, onlar qaxtaqandırlar.

Şimaldan gələn həyəcanlı xəbərlər Qarabağ xanlığının sarayında narahatçılığa səbəb olurdu. Mirzə Əliməhəmməd ağaya Tiflisdən belə bir yazılı məlumat gəlmişdi ki, Qızlar istiqamətində rus qoşunları toplaşır. Rusiya imperiyasının nümayəndələri İraklinin yanına gəlir, nə isə aralarında danışıqlar aparılır. Qubalı Fətəli xan da Kür çayını tez-tez keçərək Qarabağ kəndlərini dağıdır və əhalini əsir aparırdı. İranda da xanlar biri-biri ilə mübarizə aparır, hətta Arazdan şimala da keçirdilər.

Belə bir mürəkkəb şəraitdə İbrahimxəlil xan Qarabağ xanlığının sərhədlərinin təhlükəsizliyi qayğısına qalır və Şuşanın möhkəmləndirilməsi işini davam etdirirdi.

Məliklər (alban məlikləri) yenə də xanlığın daxilində pozuculuq işlərini davam etdirir, onun hərbi qüvvələri və daxili durumu haqqında ruslara məlumat verirdilər.

İbrahimxəlil xan qayını Cümşüdü yanına çağırırdı, məsələni aydınlaşdırmağı qərara aldı. Xan Ağasi bəylə oturub, düşüncəyə dalmışdı. Bu zaman Cümşüd xanın otağına daxil oldu və salam verdi. Xan onun salamını almadı. Cümşüd bir qəddər ayaq üstə qaldıqdan sonra xan onu qəzəblə süzüb, oturmağa icazə verdi. İbrahimxəlil xan qəzəblə danışmağa başladı:

- Balam, sən erməni, mən müsəlman, məndən pislik görmüsən?

Cümşüd itaətkarcasına:

- Allah eləməsin, xan - dedi, - həmişə sizdən hörmət görmüşük, biz bir ovuc erməni sizə nə edə bilərik. Biz ermənilər kimik ki, sizin bir sözünüzü iki eləyək. Evdə oturub, ev yiyəsi ilə dava eləmək olarmı?

- Yaxşı bəs bu məliklər məndən nə istəyirlər? Eşitdiyimə görə, Dizaq məliyi İsa özünü ləyaqətsiz aparır, ruslara arxalanmaq fikrinə düşüb, hətərən-pətərən danışır. Haram olsun ona verdiyim çörək! Bu saat silahlı dəstə göndərib, onun başını bədənindən üzdürüb, itlərə yem etdirərəm...

Cümşüd sakit səsle xana xatırlatdı ki, bu başı batmış məliklər mənim atama da yağı kəsilmişdilər, qudurqanlıq edirlər, onlar ən ağır cəzaya layiqdirlər.

Xan qəti bir səsle Cümşüdə dedi ki, papağınız donuz dərisindəndir, amma gerisindən xəbəriniz yoxdur. Adam gərək tutduğu işin gerisini yaddan çıxarmasın. I Pyotr sizə yalandan nələr vəd etmişdi, axırı nə oldu? Siz bu torpağa qonaq kimi gəlmisiniz, harda olmusunuzsa, ordan bərbircasına qovulmusunuz. Onun-bunun yalançı vədlərinə aldanıb, yerli əhaliyə qarşı mübarizə aparmısınız. Nəticədə də qırılıb məhv olmusunuz.

İbrahimxəlil xan Ağasi bəyə müraciət edərək dedi:

- Bu saat 300 nəfər silahlı dəstə göndər, İsanın məsələsini həll etsinlər, malını, mülkünü müsadirə edib, yoxsullara paylasınlar. Mən onu Dizaq sığnağına yüzbaşı qoydum, daha özümə düşmən demədim.

Xanın bu sözlərindən dərhal sonra Kələntər Ağasi bəy ayağa qalxdı və “baş üstə” deyib otaqdan çıxdı.

Cümşüdüün sifəti qorxusundan tamamilə dəyişmişdi, xanla otaqda tək qalması onu sanki işıqlı dünyadan ayırmışdı. Onun belə bir vəziyyətə düşməsi İbrahimxəlil xanın sərt baxışlarından yayınmadı.

- Gedə bilərsən, - xanın qəzəbli səsi eşidildi.

Cümşüd bütün gücünü toplayıb, birtəhər otaqdan çıxmağa hazırlaşarkən xan bir daha qətiyyətlə dedi:

- Get, ermənilərə de ki, nə qədər gec deyil, ağullarını başlarına yığsınlar, sonra gec olar.

Gərgin vəziyyətdə olan Cümşüd sarayın artırmasına çıxdıqdan sonra dərindən nəfəs aldı, cibindən dəsmalını çıxarıb, alınının tərini sildi və saraydan uzaqlaşdı...

Otaqda tək qalan İbrahimxəlil xan bir qədər fikrə daldı, sonra ayağa qalxaraq o baş-bu baş gəzməyə başladı. Şahməhəmməd otağa daxil olub, xana hansısa məsələ barədə məlumat verməyə başladı. Bu zaman Vaqif içəri girdi, Şahməhəmməd söhbəti yarımçıq saxladı... Vaqifin otağa daxil olması xanı gərgin vəziyyətdən qurtardı. Şahməhəmmədin ona verdiyi məlumat sanki yaddan çıxdı, söhbət yarımçıq qaldı. İbrahimxəlil xan bir qədər əsəbi halda:

- Axund, - dedi: - görürsən ermənilər yenə də sakit dururlar, elə deyirsən xoşluqla dolan. Bu da xoşluq! Badaralı Gəpı Ballica yolunu kəsib, gəlib-gedənə sataşır. Bu yaramazı məhv etmək lazımdır.

Vaqif düşüncəli tərzdə:

- Bunların hamısı mülüklərin işidir. Elə bilirlər ki, rus gəlib, bunları xan edəcək, məgər bunlar hələ də başa düşmürlər ki, Nadir şahın onlara verdiyi saxta hüququn vaxtı çoxdan qurtarıb. Bir ovuc erməninin nə istədiyini heç özləri də bilmirlər. Bu, bədbəxtçilikdir.

Daha sonra Vaqif təəssüf hissilə bildirdi ki, araqarışdıranlar, əlbəttə, cəzalarını almalıdırlar. Başqa çıxış yolu yoxdur. Bunlar sakit otursaydılar, elə Loristanda qalardılar, daha qaçıb, Qarabağa gəlməzdilər. İsa da və ona kömək olan yaramazlar da öz layiqli cəzalarını mütləq almalıdırlar. Bəzi qonşu xanlıqların bizə qarşı pozuculuq hərəkətlərini davam etdirdikləri bir zamanda ermənilərin düşmənçilik hərəkətləri yol-verilməzdir. Qəti tədbirlər görmək vaxtı gəlib-çatıb.

Şimaldan Rusiya imperiyasının, cənubdan İranın Şimali Azərbaycan xanlıqları üçün təcavüzkarlıq hərəkətlərinin gücləndiyi bir zamanda məlikləri susdurmaq və onları zərərsizləşdirmək zamanın ən mühüm tələblərindən biri idi. İbrahimxəlil xan Vaqıflə, Kələntər Ağası bəylə, Şahməhəmmədlə və başqa saray məmurları ilə hərtərəfli məsləhətləşmələrdən sonra qardaşı oğlu, Qarabağ xanlığında igidliyi və mərdliyi ilə məşhur olan Batmanqılınc Məhəmməd bəyi yanına çağıraraq dedi:

- Oğlum, səninlə fəxr edirəm. İgidlərinə də yığ başına, get Badaralı Gapını aradan götür. İlk növbədə, Badara məliyini asdırarsan! Daha sonra yerin dəşiyində də olsa, Gapını tapıb, lazımcına cəzasını verərsən. Qoy bilsin ki, duz-çörəyə xəyanət nə deməkdir. Mən özüm Naxçıvana gedirəm. Naxçıvan xanı məni tanımaq istəmir. Gapı məsələsini həll etdikdən sonra Xudafərin körpüsünə çıxarsan, ordan da Naxçıvana gedərik.

Məhəmməd bəy əmisindən aldığı tapşırığı yerinə yetirmək üçün elə həmin gün, İbrahimxəlil xan isə iki gündən sonra səfərə çıxdı. Xan sarayda, şəhərdə və xanlığın başqa yerlərində asayışı təmin etmək üçün yerində qoyduğu Kələntər Ağası bəyə böyük səlahiyyətlər verdi.

Məhəmməd bəy Badaraya gəlib, əmisindən aldığı tapşırıqları tamamilə yerinə yetirdi. Sonra Xudafərin körpüsünə doğru hərəkət etdi. Xan Xudafərin körpüsünə çatdıqda Məhəmməd bəyi başının adamları ilə birlikdə onu gözlədiklərini gördü. Məhəmməd bəy Gapının eybəcər başını xanın ayaqları altına atdı...

İbrahimxəlil xan Naxçıvan xanı Kəlbəli xanla münasibətlərini qaydaya salıb, geri qayıtdı.

Rus-Osmanlı müharibəsi 1768-ci ildən davam edirdi. Müharibə 1774-cü ildə Kiçik Qaynarca sülhü ilə başa çatdı və

Rusiya Kırımı işğal etdi. Bununla da, Qara dənizə çıxış yolu qazandı. Rusiya Şərqlə planını həyata keçirməyə başladı. Bu, ilk növbədə, mülklər və keşişlər tərəfindən sevinclə qarşılandı. Mülklər və keşişlər rusalardan yenə ümid gözləyirdilər. Rusiyanın verdiyi boş vədlər erməniləri məhv olmaq dərəcəsinə gətirib-çıxarmışdı. Keşiş Ohan erməni sığınacaqlarını gəzir, nəsihətlər verir və erməniləri mülklərə inanmamağa çağırırdı. O, sığınacaqlardan qayıtdıqdan sonra Vaqiflə görüşmək və məsləhətləşmək qərarına gəldi. Ohan görüşə gələrkən Axund həyətidə bənövşə dəririrdi. O, keşişi mehribancasına qarşılayıb, evə apardı. Ohan dedi:

- Axund, sənənlə məsləhətləşməyə gəlmişəm. Yenə bu yaramaz mülklər sarsaqlaşsınlar, Allah axırını xeyir eləsin...

Vaqif böyük bir maraqla Ohanı dinləməyə başladı. O isə sözüənə ara vermədən əsəbi halda danışdı. Deyirdi ki, mülklər rus padşahına bir ərizə yazıblar. Ərizə iftira və yalanlarla doludur. Onların bu hərəkətləri adamı dəhşətə gətirir. Həmin ərizədə onlar özlərini albanlar adlandırirlar.

Vaqif Ohanı dinlədikcə xəyala dalır və daxilən əsəbi hal keçirirdi.

Vaqif Ohandan soruşdu:

- Onlar rusalardan nə istəyirlər?

- Nə istəyəcəklər, istəyirlər ki, rus bura gəlib bir erməni hökmranlığı qursun. Mən qorxuram ki, yenə qan tökülər, camaat qırılar. Vartapet Minasın qəbrinə lənət...

Vaqifin təklifi bu oldu ki, mülklərin hərəkətlərini İbrahimxəlil xana bildirmək lazımdır. Camaat qırılınca qoy beş mülk, beş də tüğyan etmiş keşiş ölsün. İbrahimxəlil xan, Vaqif və Ohan məsləhətləşib qurtardıqdan sonra keşiş Ohan evinə getdi. Otaqda qalan İbrahimxəlil xanla Vaqif hərtərəfli məsləhətləşməyə və qəti qərar çıxarmağa başladılar. Vaqif ümidverici bir səslə İbrahimxəlil xana dedi:

- Xan sağ olsun, erməniləri qırsaq, onda rusların əlinə bəhanə düşər, bundan bizə heç bir xeyir gəlməz. Mənə elə gəlir ki, rusların ən başlıca siyasəti İrana qapı açmaqdan ibarətdir. Ona görə də rus ermənidən istifadə etmək istəyir. Orinin İrana səfərini yada salmaq kifayətdir. Biz də yazaq. Bildirək ki, erməni kimdir, onlar bizim torpaqlara nə vaxt gəliblər, beş-on erməni mülklər və keşişləri birə kimi canımıza salıb, öz murdar məqsədləri üçün onlardan istifadə edirlər. Mənim məsləhətim belədir. Bir yaxşı kağız yazım, sənin xan övladı olduğundan, iyirmi ildir ki, Qarabağ torpağında hökmranlıq etməyindən, xanlığın gücündən, sənin şəxsi nüfuzundan rus hökumətinə ətraflı məlumat verim. Eyni zamanda da Rusiya hökumətinə bildirək ki, himayənizə girməyə və bac verməyə də razıyıq. Kağız sabah hazır olar. Kağızı Musa Soltan vasitəsilə rus nümayəndəsinə çatdırmaq olar. Musa Soltan bəcarıqlı, dilavər bir adamdır. Beləliklə, biz rusu erməni fırıldaqlarından ayıraraq, öz tərəfimizə çəkə bilərik.

Xan Vaqifin təklifini qəbul etdi. Vaqif mülk Abonun tutulub, zindana salınmasını da məsləhət bildi. Ona görə ki, aranı qarışdıran odur. Ayır tənbeh lazım deyil.

Vaqif saraydakı otağına çəkilib, Rusiya iperatriçəsi II Yekaterinaya olduqca tutarlı bir məktub yazmağa başladı. Bu, o məktub idi ki, Peterburq sarayında Qarabağ xanlığına qarşı hazırlanan məkrli planı tamamilə heçə çıxardı. Ermənilərin 1783-cü ilin mart ayında Peterburqa yazdıqları böhtanla dolu ərizələrinin üzərinə knyaz Potyolmkin-Tavriçeski yazmışdı: **“İbrahimxəlil xanı hakimiyyətdən salıb, Qarabağda erməni əyaləti yaratmaq lazımdır”**.

Vaqifin Peterburqa yazdığı məktub 1783-cü ilin aprel ayında ora çatdı. Bu məktub Potyomkini əvvəlki niyyətindən danışırdı. O, bu məktubun üzərinə belə bir dərkənar yazmışdı: **“İbrahimxəlil xanın bizə qarşı bəslədiyi sədaqət rus çari-**

çası üçün ən gözəl bir bacdır” deyərək öz fikrini ifadə etmişdir. Bu barədə Potyomkin Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan Cavanşirə də xəbər göndərmişdi.

Qarabağ xanlığının bu dövrdə xarici siyasətinin ən başlıca vəzifələrindən biri rus işğalının qarşısını almaq, erməni böhtanlarını heçə çıxarmaq, onların bu diyara gəlmə olduqlarını ruslara başa salmaqdan ibarət idi. İbrahimxəlil xanla birlikdə Vaqif də bu sahədə böyük işlər görürdü. Rusiya ilə münasibətlər tədricən qaydaya düşürdü...

Rusiya Cənubi Qafqaz uğrunda mübarizəsini bir an da olsa, təxirə salmırdı. Özünə möhkəm dayaq yaratmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdi. 1783-cü il iyulun 24-də Rusiya imperiyası ilə Kartli-Kaxetiya (Gürcüstan) çarlığı arasında Şimali Qafqazın Georgiyevsk qalasında traktat imzalandı. Bu traktata əsasən Gürcüstan Rusiya imperiyasının himayəsi altına keçdi. Gürcüstan hakimi II İrakli özünün və varislərinin adından Rusiya çarının ali hakimiyyətini və himayəsini qəbul etməklə tarixi məsuliyyəti öz üzərinə götürdü. Traktata əsasən Rusiya da üzərinə müəyyən təəhhüdlər götürürdü. Belə ki, II İraklinin çarlığının bütövlüyünün və Gürcüstan taxt-tacının qorunmasını Rusiya öz üzərinə götürür, hakimiyyətdə vərəsəlik hüququnu qəbul edirdi. II İrakli daxili idarəetmə işlərində də müstəqilliyini saxlayırdı, xarici siyasətdə isə Tiflis şəhərində olan səlahiyyətli rus məmuru ilə hesablaşmalı idi. Rusiya Tiflisdə hərbi qüvvə saxlamaq hüququ da əldə edirdi.

Gürcüstanın Rusiya himayəsinə keçməsindən İbrahimxəlil xan da xəbər tutdu. Vaxt itirmədən bütün dövlət məmurlarının, ağaların, bəylərin və din xadimlərinin iştirakı ilə geniş müşavirə çağırıldı. Yaranmış beynəlxalq şərait müzakirə olundu. Müşavirə iştirakçıları ikili mövqedə dayandılar. Bir qrup İrandan, digər qrup isə Osmanlı Türkiyəsindən kömək istəməyi irəli sürürdü. Məsələ hərtərəfli müzakirə edildi. İbra-

himxəlil xan və Vaqif bütün çıxışları, rəy və təklifləri səbrlə dinləyir, heç kimin sözünü kəsmirdilər. Kələntər Ağası bəy Şahməhəmməd İbrahimxəlil xanın və Axund Vaqifin məsələyə necə münasibət bildirəcəklərini böyük intizarla gözləyirdilər. Onlar da Qarabağ xanlığının gələcək taleyi üçün məsuliyyət daşıdıqlarını yaxşı bilirdilər. Mirzə Əliməhəmməd də dərin xəyal içərisində idi. Axı xanlığın tale yüklü məsələsi həll olunurdu.

Vəliəhd Məhəmməd həsən ağa da gərginlik içərisində idi. O, bu vəziyyətdən xilas olmaq üçün söz alıb, sakit tərzdə dedi:

- Mənə elə gəlir ki, ruslarla razılaşmaq məqsədəmüvafiqdir. Rus hökumətinin özü də buna can atır... Rusiya dövləti güclü dövlətdir, son zamanların siyasi hadisələri də onun gücünü sübut edir.

Məhəmməd həsən ağanın bu çıxışı müşavirə iştirakçılarının bir hissəsində mübahisələrə səbəb oldu. Ağalardan biri təəccüblü səslə dedi:

- İslam məmləkətinə kafir buraxmaq olarmı? Dinimizi, şəriət qanunlarımızı niyə nəzərə almırsınız? Allah mənə o günü göstərməsin!

Nəhayət İbrahimxəlil xan müşavirədə yaranmış gərgin vəziyyəti yumşaltmaq məqsədilə danışımağa başladı:

- Kim deyir ki, Qarabağ xanlığını rusa verək? Mən sağ ola-ola bu işə yol verərəmmi?

Burda xanın səsində bir zəiflik yarandı, rəngi dəyişildi, əsəblərini sakitləşdirmək üçün qəlyan çəkməyə başladı. Xanın vəziyyəti məclisdəki ab-havanın dəyişilməsinə və iştirakçıların sakitləşmələrinə səbəb oldu. Otaqda dərin sükut yarandı. Yaranmış vəziyyəti Vaqifin mənalı və tutarlı çıxışı aradan qaldırdı:

- Xan sağ olsun, ümitsizliyə qapılmaq olmaz, düşmən qapımızın ağzını kəsməyib? Atalar demişkən, nəyinən yoldaş ol, amma əlindən ağacı yerə qoyma! Biz də öz işimizi əvvəlcədən ehtiyatlı tutmalıyıq. Xanlığın müstəqilliyini, təhlükəsizliyini və suverenliyini qoruyub-saxlamaq məqsədilə bütün tədbirlər görülmüş və görülür. Silahlı qüvvələrimizin sayı 7 minə qədərdir. Bunların 3 mini ləzgilərdir. Lazım gələrsə, Əmmə xandan əlavə canlı qüvvə almaq olar. Xanın zəngin xəzinəsi və çoxlu ərzaq anbarları əhalini və ordunu uzun müddət saxlamağa kifayət edər.

Vaqif danışdıqca ətrafdakıları nəzərdən keçirirdi. Hamı onu maraqla dinləyirdi. Vaqif bundan istifadə edərək son fikrini açıqladı:

- Elçilərimizi göndərək, bizim də himayəyə girmək arzumuzu Tiflisdə rus nümayəndəsinə bildirsin. Biz vəziyyəti sonra bir daha götür-qoy edərək. Elə bu saat rusun himayəsinə girmirik ki!

Vaqifin fikri məclisdə yenidən etirazların başlanmasına səbəb oldu. Lakin o, inandırıcı dəlillərlə məclisi yenidən sakitləşdirə bildi.

İbrahimxəlil xan Vaqifin çıxışını dinlədikcə sakitləşir, özündə daxilən yüngüllük hiss edirdi. Ona görə də neypuşu (qəlyanı) xüsusi bir zövqlə çəkir, arabir də gülümsəyirdi. Gözlənilmədiyi halda xan yenidən məclisi gözdən keçirib dedi:

- Axund Vaqif özü Tiflisə getməlidir. Onunla birlikdə səlahiyyətli adamlar da gedəcək. Yazı-pozu işlərini də Mirzə Camal aparar, yaxşı xətti var. Mən Axund Vaqifə geniş ixtiyar verirəm. Məsləhət necədirsə, elə də edər, özü arif və aqıl insandır.

Xanın təklifi məclis tərəfindən böyük razılıqla qarşılandı. Hamının gözlərində ümidverici bir işıq yarandı. Bu işıq gələcəyə yol açırdı...

Qışın oğlan çağы idi. Şuşa qalası dümağ xalat geyinmişdi. Hava sakit və şəffaf idi. Adamlar nəfəs aldıqca yüngülləşir, yumşaq qar üstündə həvəslə gəzir, tanışlar bir-birinə qartopu atırdılar. Səma açıq olduğu üçün günəşin parlaq şüaları hər tərəfə yayılır və təbiətə xüsusi gözəllik verirdi.

Vaqif uzaq səfərə hazırlaşmasına baxmayaraq, hərdən pəncərədən təbiət mənzərəsini seyr etməkdən doymurdu. Vaqifin arvadı Mədinə Vaqifin yol tədarükü ilə məşğul idi. O, qış paltarlarını səliqə ilə seçir, təmiz və yaraşlıq geyim əşyalarını evin bir tərəfinə yığırdı. Yol üçün geyim əşyalarını Vaqif özü seçməli idi. Bu, belə də oldu.

Vaqif Tiflisə böyük ümidlə gedirdi. Gedirdi ki, xanın ona etibar etdiyi missiyanı layiqincə yerinə yetirə bilsin. Bunun üçün o özündə güc və inam hiss edirdi. Gedirdi ki, Qarabağ xanlığının varlığı üçün əlindən gələni etsin, Pənəhəli xanın onlar üçün qoyub-getdiyi Qarabağ xanlığını qoruyub-saxlaya bilsin... Bütün bunlar sanki Vaqifə qol-qanad verirdi. O, dağ qartalı kimi Tiflis istiqamətində uçmaq həvəsində idi...

Vaqifin başçılıq etdiyi Qarabağ nümayəndə heyəti Tiflisə gedərkən yolda çox əziyyət çəkdi. Soyuq qış havası, qalın qar yollarda gediş-gəlişə böyük maneə törədirdi. Atların burunlarından çıxan hava sanki vulkana bənzəyirdi. Buz bağlamış yollarda atlar arabir bədrəyirdilərsə də, cəld Qarabağ atları üçün bunlar adi bir hal idi. Vaqifgil Tiflisə çatan kimi II İraklinin mehmandarları onları gürcü zadəganlarından birinin evinə apardı. Uzun yol atların yorulmasına təsir göstərmişdi. Nökərlər atları rahatladılar, onların tərləri silinib-qurulandı, arpa-saman verildi.

Vaqif bir qədər istirahət etdikdən sonra həsrətində olduğu Tiflisi gəzməyə çıxdı. Sonra isə Tiflis hamamına getmək və yorğunluğunu çıxarmaq istədi. Bunu hiss edən Mirzə Camal sakit bir tərzdə dedi:

- Axund, yoldan sonra bu qarlı havada hamama getmək olmaz, adam xəstələnə bilər, bu işi sonraya saxlamaq yaxşı olardı.

Vaqif qırmızı yanaqlı, aydın nitqə malik olan Mirzə Camala ata məhəbbəti ifadə edən gözləri ilə baxaraq dedi:

- Oğlum, mən dağlarda böyümüşəm, soyuq, şaxta mənə kar etmər. Su yolun yorğunluğunu canımızdan çıxarar, bir-iki gün evdə oturub-dincələrik.

Vaqif nümayəndə heyəti ilə birlikdə Tiflisi gəzib, yenə də onlar üçün ayrılmış iqamətgaha qayıtdılar. Bir neçə gündən sonra II İraklinin nümayəndəsi Vaqifin yanına gəlib, bildirdi ki, yanvarın 22-də rəsmi ziyarət olacaq, gəldim ki, sizi xəbərdar edim.

Tiflis bayramsayağı bəzədilmişdi. Yanvarın 22-də 101 topdan açılan atəş bayramının başladığını şəhər əhalisinə xəbər verdi. Rəsmi keçid çarın nümayəndəsi, polkovnik S.D.Burnaşevin yaşadığı mənzildən başlayıb, II İraklinin sarayına getməli idi. Vaqif və onun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti rəsmi keçidə qoşulmadılar, kənarda dayanıb, onu seyr etməyə başladılar.

Rəsmi keçid qurtardıqdan sonra Rusiyanın nümayəndələri bir-bir yaxınlaşaraq Rusiyanın himayəsinə keçməsi şərəfinə İrakliyə əl verib, təbrik etdilər. Növbə Vaqifə çatdıqda o, irəli yeriyib, II İraklinin əlini sıxdı və İbrahimxəlil xanın adından onu təbrik etdi. II İrakli qaşlarının altından Vaqifi süzərək türkcə dedi:

- Dostum İbrahimxəlil xana məndən çox-çox salam söyləyin!

Sonra qonaqlar yemək otağına dəvət olundular. II Yekaterinanın və II İraklinin şərafinə badələr qaldırıldı, sağlıqlar deyildi. Söz Vaqifə verildi. O, dərin məzmunlu çıxış etdi. II İraklini vali kimi şəərəfləndirdi. Bu, II İrakliyə xoş gəlmədi. Çünki o, artıq İranın dörd valisindən biri deyildi. Rusiyanın himayəsinə keçmiş müstəqil padşah idi. Vaqifin vali deməsi Burnaşevi də razı salmadı. Vaqif İraklini padşah adlandırmaq-la İrani narazı sala bilərdi. Bunu o, yaxşı bilirdi. Burnaşev ilk dəfə olaraq incə Şərq diplomatiyası ilə qarşılaşdığını hiss etdi. Hiss etdi ki, Vaqifin çıxışı Qarabağ xanlığı ilə İranın münasibətlərinin pozulmamasına yönəldilmişdir.

Vaqif və onun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti Tiflisdə iki həftə qaldı. Bu müddət ərzində o, şəhərin tarixi yerləri ilə tanış oldu. II İraklinin andiçmə mərasimində Qarabağ nümayəndələri də iştirak etdilər. Vaqif II İrakli ilə bir daha görüş bilmədi. Səbəb o idi ki, imzalanan müqaviləyə görə Gürcüstan hakimi yalnız Burnaşevdən başqa, digər xarici nümayəndə heyəti ilə görüşə bilməzdi, onun razılığı olmadan bir addım da ata bilməzdi. Rusiya imperiyasının müstəmləkəçilik siyasəti ilk anlardan özünü açıq surətdə göstərirdi. Vaqif bunu dərindən hiss edirdi.

Vaqif II İraklinin düşdüyü vəziyyətdən məyus oldu. İrakli nümayəndəsi vasitəsilə Vaqifə Burnaşevlə görüşməsinə məsləhət gördü. Vaqif İraklinin təklifini qəbul etdi.

Vaqif rus məmurunun qəbuluna böyük qürurla, Qarabağ xanlığının gücünü və əzəmətini nümayiş etdirən vəzir kimi getdi. Onun mindiyi Qarabağ atı Tiflis küçələrindən keçərkən adamlar atın yerşinə, onun sahibinə maraqla baxırdılar. Atın hərdən bir kişnəməsi sanki Qarabağ xanlığının gücünü, əzələsini nümayiş etdirirdi.

Vaqif Burnaşevin qəbuluna tək getdi. Bəylərin məmurun yanına getmələrinə razı olmadı. Yalnız özü ilə Mirzə Cama-

lın getməsinə məsləhət bildi. Vaqif Burnaşevin otağına daxil olanda məmur masanın sol tərəfində dayanmışdı. Vaqif onu diqqətlə süzdü... Divardan asılan II Yekaterinanın iri rəsmi ilə Burnaşevin arasında heç bir fərq olmadığı Vaqifin nəzərini özünə cəlb etdi. İmperatriçənin sifəti, gözləri, qaşları, dodaqları eynilə Burnaşevdə idi. Bu zaman Vaqif ürəyində **“mal yiyəsinə oxşamalıdır”** atalar sözünü yada saldı. S.D.Burnaşev Vaqifə nəzakətlə əl verib, əyləşməsinə xahiş etdi. Hər ikisi əyləşdi. Mirzə Camal da Vaqifin sol tərəfində, masanın qarşısında əyləşdi. Onlar bir sıra rəsmi söhbət etdilər, tərcüməçi Vaqiflə Burnaşevin danışıqlarını tələsmədən, aydınlıqla tərcümə edirdi. Bu arada Burnaşev Yekaterinanı tərifləməyə başladı. Tiflisə qoşun yeritməsini əhalinin asayişinin qorunması ilə izah etdi. Rusiyanın əsl məqsədindən, işğalçılıq siyasətindən bir kəlmə də olsun danışmadı və danışa da bilməzdi.

Sonra Burnaşev əsl məsələyə keçdi:

- Biz möhtərəm hökmdarımız İbrahimxəlil xanla da dost olmaq istəyirik. Mərhəmətli çariçə himayəedici əlini sizə də uzatmaq istəyir. Xan yalnız bizim himayəmizdə öz taxtında həmişəlik qala bilər...

Uzaqgörən Vaqif Burnaşevin bu saxta sözlərini dinləyir və şərqilərə məxsus şübhə ilə onun incə dodaqlarına və ağ dişlərinə tamaşa edirdi. Burnaşev danışığını qurtarar-qurtarmaz Vaqif sözə başladı:

- İbrahimxəlil xan adlı-sanlı nəslin nümayəndəsidir. Qarabağ xanının Şərqi açarı sayılan Şuşa kimi özəmətli qalası var, - deyə qüvvət və qüdrətinin Təbrizə qədər hökmü yeridiyini məmurun nəzərinə çatdırdı: - Biz əlahəzrət çariçə ilə də dostluq münasibətləri saxlamaq fikrindəyik. Bir az dayanaraq ciddi bir baxışla Burnaşevi süzdü və sonra İraklinin bağladığı

müqaviləyə işarə edərək eyni şəraitin İbrahimxəlil xanın da qəbul edəcəyini sezdirdi.

Burnaşev gülümsündü. Onun bu hərəkətində çar nümayəndəsinin bu şəraitə razı olmadığı aşkar surətdə hiss olunurdu. Burnaşevin siması birdən-birə sərtləşdi:

- Siz əlahəzrət çariçənin alicənablığına, mərhəmətinə inanmalısınız, bu, sizin üçün böyük nemət ola bilər.

Vaqif də ciddi bir şəkildə:

- Mərhəmət böyük nemətdir, çox doğru deyirsiniz, lakin ölkələr arasında münasibətlərin də qayda-qanunu var. İbrahimxəlil xan vüqarlı, uzaqgörən dövlət xadimidir. Mən deyə bilmərəm o, sizin irəli sürdüyünüz şərtləri qəbul edəcək, ya yox! Xan üçün xanlığın tam müstəqilliyi onun üçün hər şeydən əzizdir. Bunu sözlə ifadə etmək çox çətinidir.

Vaqifin bu məğrurluğu Burnaşevə güllə kimi təsir etdi. Vaqifin tutarlı dəlilləri qarşısında məmur olduqca cılızlaşdı və özünü itirdi... Necə deyərlər, daş qaya ilə rastlaşmışdır.

Vaqif və onun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti Şuşaya gələn kimi baş vəzir İbrahimxəlil xanın qəbuluna getdi. Tiflisdə gördüklərini, Rusiya dövlətinin Gürcüstanla imzaladığı müqavilənin mahiyyətindən xana ətraflı məlumat verdi. Daha sonra Tiflisdəki çar məmurunun Qarabağ xanlığının da qeyd-şərtsiz Rusiyanın himayəsinə girməsi haqqındakı fikirlərini də İbrahimxəlil xanın nəzərinə çatdırdı. Vaqifin bu sözləri İbrahimxəlil xanın qəzəbinə səbəb oldu. Vaqif xanı sakitləşdirmək üçün xanlığın bütün mənafeələrini qoruduğunu xanın nəzərinə çatdırdı.

- Mirzə Əliməhəmmədin dalınca adam göndərmişəm, gəlsin məsləhətləşək, - deyər İbrahimxəlil xan əsəbi tərzdə danışmağa başladı.

Vaqif nikbin bir vəziyyət alaraq dedi:

- Xan sağ olsun, rusları ələ almaq üçün imkanımız var. İndi biz müdafiə işlərimizi daha da gücləndirməli və ərzaq ehtiyatlarımızı artırmalıyıq. Razılığa gələ bilmədiyimizi ermənilər yəqin ki, biləcəklər. Ona görə də onlar apardığımız işlər haqqında Tiflisə xəbər çatdıracaqlar, haram olsun onların yediyi çörək! Torpağımızda özlərinə sığınacaq tapmalarına baxmayaraq, özlərini düşmən kimi aparırlar.

Söhbətin şirin yerində Mirzə Əliməhəmməd ağa icazə alaraq otağa daxil oldu. O, İranda baş verən siyasi hadisələrdən, xarici dövlətlərin Ağə Məhəmməd xan Qacarla münasibətlərindən ətraflı məlumat verdi. Sözüünün sonunda Mirzə Əliməhəmməd ağa onu da bildirdi ki, tacirlərin gətirdikləri xəbərə görə Firəngistan hökuməti İsfahana elçi göndərüb, Ağə Məhəmməd xan Qacarla danışıqlar aparırlar.

İbrahimxəlil xan İran haqqında Vaqifin fikrini öyrənmək üçün nəzərini ona yönəltdi. Vəzir özünəməxsus qürurla: - Xan sağ olsun, İrandan bizə hələlik qorxu yoxdur, əsas məsələ rus məsələsidir. Ermənilər bizdən rusa yenə də böhtanla dolu kağız yazacaqlar, İrakli bizdən uzaqlaşub, Gəncəni və İrəvanı onun əsarətindən qurtarmalıyıq. Süleyman paşa ilə əlaqə yaratmaq lazımdır. Əmmə xan hücumu hazır olmalıdır. Təzyiqə məruz qalan xanlarla əlaqə yaratmaq və onlara kömək lazımdır. Fətəli xanla, Şəki hakimi Əbdülqədir xanla dil tapmaq, qüvvələri birləşdirmək lazımdır. Onda güclü olarıq, sözüümüzün kəsəri olar.

İbrahimxəlil xan çox məyus idi. Otaqda tək qalıb, xəyala dalmışdı. Mən dəfələrlə kömək verib, dardan qurtardığım İrakliyə tac gəlsin, peşkəşlər verilsin... Mənə də şərtsiz-sübutsuz təbəəlik təklif olunsun. İraklinin mənimlə iyirmi illik dostluğu xəyanətlə başa çatdı. İndi də deyir Qalanın qapısını aç, düşməni içəri burax, erməni qəddini düzəltsin.

Musa Soltanın çar sarayından nə xəbərlə qayıdacağını İbrahimxəlil xanla Vaqif səbirsizliklə gözləyirdi. Onun aparlığı məktubda Qarabağ xanlığının himayəyə hazır olduğu, xanın hakimiyyətdə qalacağı, daxili işlərimizə qarışmamaq və Qarabağ torpağında asayişin pozulmaması qeyd edilmişdi.

İbrahimxəlil xan xəyaldan ayrılıb, qəti bir səslə dedi:

- Dünya dağılsa da, mən rusun təklif etdiyi boyunduruğu qəbul etməyəcəyəm. Ermənilərin heçdən tarix səhnəsinə çıxmalarına yol verə bilmərəm. Valiyə edilən hörmət mənə də edilərsə...

Bu zaman Musa Soltan içəri daxil oldu. Onun gətirdiyi məktub Tiflisdə Burnaşevin Vaqifə dediklərini özündə ehtiva edirdi.

Qasid həyəcanlı xəbər gətirdi, qonşu xanların Qarabağ ərazisinə hücum edib, soyğunçuluqla məşğul olduqlarını İbrahim xana xəbər verdi... Vəziyyət yaxşı deyildi. Qarabağ igidləri onları susdurmali idilər və bu işi uğurla başa çatdırdılar.

İbrahimxəlil xan əhalini məhv olmaqdan qurtarmaq və dağıntıların qarşısını almaq üçün Məhəmməd bəyi hüzuruna çağırıb, Ağdam istiqamətində baş verən siyasi hadisələrin tezliklə qarşısını almağı əmr etdi. Məhəmməd bəy ən yaxın silahdaşı Səfər vasitəsilə çox qısa vaxt ərzində 3000 qoşun toplayıb, yola düşdü.

İbrahimxəlil xan, Məhəmmədhəsən ağa, Mirzə Əliməhəmməd, Şahməhəmməd və başqaları qoşunla birlikdə xanlığın müəyyən istiqamətlərindən hərbi yürüş başladılar. Əlbəttə, xanın silahlı qüvvələri igidlik göstərərək Qarabağ xanlığının ərazisinə soxulmuş qarətçi silahlı dəstələri bir neçə gün ərzində vurub, ərazidən çıxartdılar. Əsir alınan əhali və onların qarət edilmiş əmlakları, mal-qara düşməndən alındı.

İbrahimxəlil xan Şuşa qalasına qayıtdıqdan sonra müşavirə çağırdı. Ağasi bəy görülən işlər haqqında məlumat verərək

bildirdi ki, Məlik Abo, Məlik Məcnun və Qanzasar keşişi satqıncılıq etdiklərinə görə nəzarət altına alınmışlar. Onlar Tiflissə adam göndərib, rusları Qarabağa hücum etməyə çağırmışlar. Bu xəbər xanı sarsıtdı. Xan bildirdi ki, mən Abonu niyə salamat buraxdım ki, indi mənə qarşı qiyam qaldırsın. İbrahimxəlil xan Kələntər Ağası bəyə göstəriş verdi ki, satqınları tutub mənim yanına gətir. Ağası bəy baş üstə deyib, otaqdan çıxdı.

Vaqiflə Mirzə Əliməhəmməd saraydan çıxıb, piyada evə gedirdilər. Saatlı məhəlləsində onlar keşiş Ohanla qarşılaşdılar. Ohan ermənilərin hərəkətlərini eşitmişdi. Utana-utana salam verdi, məliklərə və keşişə lənət oxudu. Onları gətirmək üçün atlı dəstə göndərdiyini Vaqif keşiş Ohana bildirdi.

Ağası bəy iki həftədən sonra sığınacaq səfərindən geri döndü. Qanzasar keşişinin evindən knyaz Potyomkinə yazılmış məktublar tapıldı. Xəyanətlərinin üstünün açıldığını görənlər Abo və Məcnun Ağası bəyin gəlməsi xəbərini eşidib, Gəncə yolu ilə rus qoşunlarının yanına qaçdılar.

Ağası bəy Məcnunla Abonu ələ keçirə bilmədiyindən çox narahat idi. Fikirləşirdi ki, nə üçün onları Çiləbörd məliyi Allahqulunun yanına göndərmədik. Rəhmətlik Pənahəli xanın dövründə o özünü düzgün aparmadığı üçün çox haqlı olaraq xan onu cəhənnəmə göndərmişdi. Gərək biz də satqınları, üzə ağ olanları da həmin yerə göndərək.

Georgiyevsk müqaviləsindən dörd il sonra Türkiyə ilə Rusiya arasında yenidən müharibə başlandı. Rusiyanın başının müharibəyə qarışması nəticəsində Qafqaza müdaxilə müvəqqəti olaraq təxirə salınmışdı. İranda da daxili vəziyyət mürəkkəb olaraq qalırdı. Hakimiyyət uğrunda mübarizə yeni mərhələyə daxil olmuşdu. Bütün bunlar Qarabağ xanlığında müvəqqəti də olsa, sakitliyə zəmin yaratmışdı. İbrahimxəlil xan bu vəziyyətdən istifadə edərək daxildə təxirəsalınmaz işlər

həyata keçirirdi. Şimali Azərbaycan xanlarından heç biri indi İbrahimxəlil xana mane ola bilmirdilər. Deməli, xan gələcək mübarizələrə hazır olmaq üçün xanlığın möhkəmləndirilməsini davam etdirirdi.

1787-1791-ci illər Türkiyə-Rusiya müharibəsi davam edirdi...

Qarabağda payız fəslinin qızıl çağı idi. İbrahimxəlil xan yorğunluğunu və gərgin vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün yaxın adamlarından ibarət yüz atlı ilə Yevlax istiqamətində ova çıxmışdı. Vaqif Şəki xanının ona bağlı olduğu naxışlı tüfəngini atının yəhərinin qaşından asmışdı. Əllərinə əlcək geymiş quşçular əllərində iyirmiyə qədər qızıl quş tutmuşdular. Ovçular ov tulası götürməmişdilər, çünki quş ovunda tula götürməzdilər.

İbrahimxəlil xan ovçuluğa hərbi məşğələ kimi baxırdı. Dəqiq nişan almaq, vəhşi heyvanlarla mübarizə aparmaq, çeviklik və güc lazım idi. Döyüşçülərə bu keyfiyyətlər aşılanırdı.

Ağa Məhəmməd xan Qacarın İranda hakimiyyəti ələ alması Qarabağ xanlığında da birmənalı qarşılanmadı. Məhəmməd həsən ağa ilə Vaqifin arasında gedən söhbət zamanı axund ona ehtiyatla bildirdi ki, nicat yolunu İranda görmürəm. Xanlığın mənafeyi naminə hansısa bir sədaqətli dövlətə meyl etməliyik. Məhəmməd həsən ağa da eyni fikirdə olduğunu bildirdi...

Söhbət Şahməhəmmədin dəfn mərasimində baş verdiyindən danışıqların genişlənməsini məqsəduyğun hesab etmədilər.

Duman ətrafı bürümüşdü, göz-gözü görmürdü. Dəfn mərasimi başa çatdıqdan sonra hamı şəhərə doğru qalxmağa başladı. Adamlar dərin sükut içində idi. Şahməhəmməd xanın sədaqətli məmurlarından biri idi.

Nəhayət, İranda hakimiyyət uğrunda gedən mübarizədə Ağa Məhəmməd xan Qacar bütün rəqiblərinə qalib gələrək şahlıq kürsüsünə yiyələndi. Onun Təbrizə gələn nümayəndəsi Süleyman xan İrəvan və Naxçıvan xanlarını İran himayəsinə çağırırsa da, rədd cavabı aldı. Daha sonra İrəvan, Qarabağ, Talış, Dağıstan xanlarına və Gürcüstana elçilər göndərərək İran himayəsinə girməyi təklif etdi, yenə rədd cavabı aldı. Şəki, Şirvan, Dərbənd, Bakı xanlıqları Ağa Məhəmməd xanın elçilərini hörmətlə qəbul edib, İran himayəsinə keçməyə razı olduqlarını bildirdilər. Gəncə xanı Cavad xan isə tərəddüd edirdi. Əslində, o, İrana meyilli idi...

İran təhlükəsi Qarabağ xanlığının sarayında təşviş yaratmışdı. Bir neçə il əvvəl yaranmış əmin-amanlıq birdən-birə pozulmuşdu. Şuşa qalasının kələntəri Ağası bəyin əsas işi xanın verdiyi tapşırıqlara, müdafiə işlərinə yönəldilmişdi.

Vaqif iki-üç gün idi ki, evdən çölə çıxmırdı. İbrahimxəlil xanın göstərişi ilə nəzərdə tutulan dövlətlərin başçalarına məktublar yazır, Mirzə Camal isə onların üzünü tirmə kağıza köçürürdü. Onlar Mirzə Əliməhəmmədin otağa girməsini hiss etmədilər. Mirzə Əliməhəmməd salam verib, cavab aldı. O, Türkiyə sultanına yazılan məktubu aparmaq üçün gəlmişdi.

Vaqif mehribancasına dedi:

- Mirzə, çalış, İstanbula tez çat. Sultana vəziyyəti hərtərəfli danış, de ki, biz iki od arasında qalmışıq, yeganə çarəmiz Osmanlı himayəsidir. Bildir ki, tezliklə silahlı qüvvə göndərməsə, Qacar xanı bizi məhv edəcək.

Mirzə Əliməhəmməd məktubu alıb, səliqə ilə qurşağına qoydu. Sonra mehribancasına dedi:

- Axund, arxayın ol, inşallah, əliboş qayıtmaram.

Vaqif Mirzə Əliməhəmmədlə qucaqlaşb-öpüşdü. Ona uğurlar arzuladı, gözləri yaşardı... Mirzə Əliməhəmməd ata minib, yoldaşları ilə birlikdə Rum səfərinə yola düşdü. Vaqi-

fin göstərişi ilə xidmətçilərdən biri onların ardınca bir tas su atdı...

Şuşada müdafiə üçün böyük hazırlıq işləri aparılırdı. Küçələrdə silahlı adam əlindən tərپənmək mümkün deyildi. İbrahimxəlil xan, Məhəmmədхəsən ağа, Vaqif kələntər Ağası бəyin apardığı işdən razı idilər. Onlar bu işi daim diqqətdə saxlayırdılar. Dağ yolları ilə şimaldan gətirilən toplar Şuşanın cənub-şərq ərazisində, Dağıстанdan və başqa yerlərdən köməyə gələn silahlı qüvvələr isə şəhərin məhəllələrində yerləşdirilirdi.

İbrahimxəlil xan Məhəmməd бəyi çağırtdırıb, Qalaya gətirmişdi. O, qоşunla Araz sahilinə getməli idi. Batmanqılınca çox mühüm hərbi tapşırıq verilmişdi.

Ağa Məhəmməd xan Qacar Qarabağ xanlığına hücumа keçmişdi. İbrahimxəlil xan Tuğ kəndi istiqamətində səngər qurmuşdu. Məhəmməd бəy Cavanşir Xudafərin körpüsünü dağıtmışdı. Məlik Məcnun Ağa Məhəmməd şahın bələdçisinə çevrilmişdi. Qacar şahı Xudafərin körpüsünün dağıdılmış hissəsini bərpa etdirə bildi. Bunu Məhəmməd бəy bilmirdi. O, üç min əsgərlə Araz çayının şimal ərazisində iranlıları gözləyirdi. Onun döyüşçüləri İran ordusuna ağır zərbə endirdilər. Lakin qüvvələr bərabər deyildi...

Qızılbaşlar xanlığın paytaxtına doğru irəliləyib, 1795-ci ilin iyununda onu mühasirəyə aldılar. Otuz üç günlük mühasirə heç bir nəticə vermədi. Qarabağlılar Şuşа qalasının alınmaz olduğunu bir daha sübut etdilər. Erməni ünsürlərinin bələdçiliyi də puça çıxdı. Ağa Məhəmməd xan Qacar Şuşanın mühasirəsindən əl çəkib, Tiflisə yürüşə başladı.

Mirzə Əliməhəmməd İstanbuldan xoş xəbərlə qayıtmadı... Vaqif xanın çağırdığı növbəti müşavirədə bir daha qətiyyətlə bildirdi ki, Ağa Məhəmməd şah Qacardan qurtarmaq üçün yeganə çarə - Rusiya himayəsidir.

Bəzi ağaların etirazlarına baxmayaraq, İbrahimxəlil xan Rusiyaya himayəçilik haqqında məktub yazmağı Vaqifə tapşırırdı. Bu məktub Şimali Qafqazda yerləşən rus ordusunun komandanı vasitəsilə II Yekaterinaya göndərildi. 1796-cı il may ayının 2-də o, Azərbaycana ordu göndərdi. Lakin Yekaterinanın ölümü ilə əlaqədar rus qoşunu I Pavelin əmri ilə geri çağırıldı.

Ağa Məhəmməd xan Qacar V.A.Zubovun Azərbaycana gəlməsini qəzəblə qarşıladı. O, Qafqaz xalqlarını birləşməyə çağıran məktub göndərdi. Çağırışda göstərilirdi ki, rusun Qafqaza gəlməsinin məqsədi xristianlığı yaymaq və regionda özü üçün sərfəli xristian dövləti yaratmaqdır. Ona görə də Qafqazda yaşayan bütün müsəlman xalqları birləşməlidirlər.

Qacar xanı nə qədər diplomatik sөy göstərdisə də, İbrahimxəlil xana təsir göstərərək, özünə tabe edə bilmədi. Onun Rusiyaya meylini qarşısını ala bilmədi. Rus ordusunun Azərbaycanı tərkdən edib getməsi Ağa Məhəmməd şah Qacarı Qarabağ xanlığına qarşı yeni yürüşünə səbəb oldu. O, 1797-ci ilin yazında İbrahimxəlil xanı məhv etmək üçün çoxsaylı qoşunla Qarabağa hücum etdi. Bu, elə bir dövr idi ki, xanlıqda quraqlıq nəticəsində üç il idi ki, taxıl və başqa kənd təsərrüfatı məhsulları kəskin surətdə azalmışdı, əhali ərzaq cəhətdən korluq çəkirdi. Ermənilər xanlığın daxili vəziyyəti barədə Ağa Məhəmməd şah Qacara ətraflı məlumat vermişdilər.

İbrahimxəlil xan iranlılara müqavimət göstərsə də, istədiyi nəticəni əldə edə bilmədi. O, "Topxana" adlandırılan ərəzidən Şuşanı top atəşinə tutan Qızılbaşların toplarını məhv etmək üçün gizli yolla hücum etdi və topları sıradan çıxarmağı qərara aldı. Həmin topları fransız mütəxəssisləri idarə edirdilər. Xan topları və onları idarə edənləri zərərsizləşdirərək, şəhərə qayıdarkən yolların Qacar qoşunları tərəfindən tutuldu.

ğunu gördü. Vəziyyətin ağır olduğunu görən xan qohumu, Avar xanı Əmmə xanın yanına getdi...

Qacar şahı Şuşanı tutdu, lakin bir həftədən sonra öldürüldü. Bu hadisə 1797-ci il iyul ayının 4-də baş vermişdi.

İbrahimxəlil xan doğma şəhərə qayıtdı və hakimiyyəti yenedən ələ alıb, xanlığı idarə etməyə başladı... Lakin Molla Pənah Vaqif, Mirzə Əliməhəmməd, Ağasi bəy artıq həyatda deyildilər, amansızcasına qətlə yetirilmişdilər. Onların yoxluğu İbrahimxəlil xana mənəvi cəhətdən ağır təsir göstərdi...

İbrahimxəlil xan Rusiyanın himayəsindən böyük ümidlər gözləyir və bu məsələ ətrafında Vaqifin məsləhətlərini unutmurdu.

Rusiya imperiyası Qafqazın işğalını tezliklə həyata keçirmək məqsədilə yeni planlar hazırlayırdı. 1801-ci ildə hakimiyyətə gələn çar I Aleksandrın göstərişi ilə bu iş sürətləndirildi. Qafqaza hərbi yürüşdə iştirak edəcək qoşuna P.D.Sisianov başçı təyin edildi. O, Cənubi Qafqaza gəlməmişdən ermənilər rusların planlarından xəbər tutdular və həvəslə onun yürüşündə iştirak etmək arzusunda olduqlarını bildirdilər. Erməni keşişi Danil öz soydaşlarının səfərbər olunmasını elan etdi. Ermənilər Şimali Azərbaycanın başqa xanlıqları kimi, Qarabağ xanlığı haqqında Sisianovda düşmən mövqeyi yaratmağa bildilər. Sisianovun əli Gəncə xanlığında qana boyandı. Yenə də ermənilər öz alçaq hərəkətləri ilə ruslara xidmət göstərir, xanlığın hərbi qüvvələri haqqında və başqa təchizatları barədə Sisianova məlumat verirdilər.

Sisianov Qarabağ xanlığını işğal etməyi əsas tuturdu. Beləliklə də, 1805-ci il mayın 14-də Kürəkçay sahilində İbrahimxəlil xanla P.D.Sisianov arasında **“Andlı müqavilə”** imzalandı. Riyakarlıqla imzaladığı bu müqavilədə Rusiya demək olar ki, öz məkrli niyyətinə çatdı. Sisianovun məqsədi Şuşa qalasına qoşun yeritmək idi. Bu müqaviləyə əsasən Qa-

rabağ xanı İbrahimxəlil xan Rusiyanın vassalı oldu. Xarici dövlətlərlə müstəqil əlaqələr saxlamaq hüququndan imtina etdi. Rusiya xəzinəsinə hər il 8 min çervon bac verməyi öhdəsinə götürdü.

P.D.Sisianov mayor İvan Lisaneviçin başçılığı altında Şuşaya 500 əsgər, üç top göndərdi. Beləliklə də, İbrahimxəlil xanın bütün hüquqları əlindən alındı. Bütün hakimiyyət Lisaneviçin əlinə keçdi. O, İbrahimxəlil xanı özündən asılı vəziyyətə salmışdı.

1806-cı il iyun ayının 12-də Lisaneviç hərbi dəstəsi ilə birlikdə İbrahimxəlil xanın üzərinə hücum edib, onu, ailə üzvlərini və yaxın adamlarını vəhşicəsinə öldürdü. Sözsüz ki, bu qətdə erməni ünsürü də öz rolunu oynamışdı.

XALQIMIZIN NOVRUZ BAYRAMI

Bütün türk dünyasının, Şər q xalqlarının xeyli hissəsi hər il Novruzu yüksək səviyyədə bayram edir. Bu, həmin xalqların milli bayramıdır və qədim zamanlardan gələn milli-adət və ən'ənələrimizlə, xalqın milli təfəkkürü ilə sıx bağlıdır. Müəyyən dövrlərdə Novruza müxtəlif don geyindirilib, o, müxtəlif fərziyyələrlə əlaqələndirilib.

Novruz bayramının tarixi çox-çox qədimlərə gedib çıxır. Mənbələr sübut edir ki, hələ 12 min il bundan əvvəl baharın gəlişi ilə əlaqədar NOVRUZ qeyd olunurdu. “Novruz” fars sözüdür. Çox maraqlıdır, necə olub ki, bu adı alıb?

Bəşər tarixinin ilk bayramlarından, ən əziz və müqəddəs günlərindən biri, bəlkə də, birincisi olan yeni ilin başlanğıcı, baharın gəlişinin ilk günü və bu günün milli adət və ənənələrə uyğun olaraq qarşılanması və keçirilməsi təbii görünür. Şər q xalqları - ərəblər, farslar və başqaları Novruzu öz adlarına çıxmağa, özününküləşdirməyə çalışmışlar.

Qədim şumerlərin tarixinin, adət və ənənələrinin araşdırılması sübut edir ki, onlar müxtəlif ictimai münasibətlər, inam və dünyagörüşləri ilə bağlı olan çoxsaylı el şənlikləri - yeni il, qurbanvermə, andiçmə, müqəddəs yerləri ziyarət etmə kimi bayram şənlikləri keçirmiş-

lər. Babillər yeni ilin gəlişini öz dövlətlərinin varlığı kimi bayram edirdilər.

Novruz yeni il bayramıdır. Baharın gəlişidir. Yazın gəlişi ilə qış fəslı ömrünü başa vurur, bütün təbiət oyanır, hər yerdə canlanma və yeni həyat başlanır. Azərbaycan xalqı Novruzunu - yeni il, yeni gün, yaz fəslinin ilk günü Bahar bayramı kimi qeyd edir.

Eramızdan əvvəl Midia dövlətinin süqutundan sonra “Avesta” İran imperiyasının dini - hüququ mərasimi qanunlar kitabı oldu. Beləliklə də, qədim bayram - “YENİ İL” bayramı farslar tərəfindən də qeyd olunmağa və fars dilində Novruz kimi adlandırılmağa başlandı. Bununla da bayramın məzmunu qaldı, adı isə tərcümə olunaraq “Novruz” adlandırıldı.

Yazda gur leysan yağışları yağır, ətraf aləm təmizlənilir, sel-su küçələri, yolları, dağ-daşları təmizləyir. Yaz yağışlarını Azərbaycan xalqı baharın ən yüksək neməti kimi qarşılayır. Bu yağışları xalqımız nemət bolluğu və bərəkət yağışları hesab edirlər.

Maraqlısı budur ki, ulularımız Yeni il şənliyi anlayışında kainatın dövr etməsini, hərəkətini və bu dövretməni də dəqiq hesablayaraq nəzərə alıblar. Novruza - təzə ilə keçid günü gecə ilə gündüz bərabərləşir, yəni, təzə ildən uzana-uzana gələn günlər, dekabr ayından qısalmağa başlayır, martın 21-də bərabər olur və bununla da il yenidən təzələnir.

NOVRUZ BAYRAMI İLƏ BAĞLI İNANCLAR VƏ SÖYLƏMƏLƏR

Qədim adət və ənənələrimiz indi də Novruz bayramı şənliklərində yaşadılır. Hər şeydən əvvəl, bu, özünü

Novruz-Bahar bayramı ilə sıx bağlı olan inanc və söyləmələrdə özünü göstərir.

Ulularımız Novruzunu özlərinə xas olan qəribə tərzdə qeyd edərmişlər. Məsələn, onlar xırda gölməçələr düzəldib, onu su ilə doldurur, onun ətrafına yığışib, yeni ilin gəlişini səbirsizliklə gözləyirdilər. Onlar gölməçələrə balıqlar buraxırdılar. Belə hesab edirdilər ki, Baharın gəlişini balıqlar həssaslıqla hiss edir. Bahar təbiətə gələn kimi balıqlar gölməçələrdə atılıb-düşür və gecə ilə gündüzün bərabərliyini bildirirdilər. Əcdadlarımız bununla da bilirdilər ki, köhnə il başa çatdı, təzə il təbiətə qədəm qoydu.

“Bahar gəldi” deyib tonqalların ətrafında mahnı oxunur, şənlik təşkil olunurdu. Bildiyimiz kimi, beş çərşənbə olur. Onlardan biri yalançı (yəni, dörd çərşənbə üçün hazırlıq), dördü isə doğruçu, yəni, Bahara qədər keçirilən çərşənbələrdir. Birinci doğruçu çərşənbə Su çərşənbəsi adlanır. Su çərşənbəsi ilə bağlı olan inanclar və sınaqlar belədir:

Yuxuda su görmək aydınlıqdır;

Qaynar suyu torpağa tökməzlər;

Su dəhnəyə, insan arxaya bağlıdır;

Su axarında salınan el-oba barlı-bərəkətli olar;

Od üstə su tökməzlər;

Su müqəddəsdir və sair.

İkinci çərşənbə Od çərşənbəsidir. Onunla bağlı atalar sözləri, alqışlar, qarğışlar bir deyil, beş deyil:

Ocağın həmişə qaynar olsun;

Ocağın odlu, süfrən dadlı və bərəkətli olsun;

Oddan pay verməzlər;

Üçüncü çərşənbə Yel çərşənbəsidir.

El arasında “Boz ay” adlanır. Bu çərşənbəni “Külək oyadan çərşənbə”, “Yelli çərşənbə” də adlandırırlar. Qədim etiqaqlara görə, bu çərşənbədə oyanan külək əraziləri gəzir, oyanmış suyu-odu hərəkətə gətirir, yuxuya getmiş torpağı oyadır. Ulularımız küləyi də müqəddəs saymış və ona sitayiş etmişlər:

Yel aparan yelinki, yerdə qalan mənimki;

Yelinən gələn, selinən gedər;

Yeldən gələn gülünən gedər;

Yel olmasa sel olmaz;

Yel bağlayanı sel açar;

Dördüncü çərşənbə Yer çərşənbəsidir.

Buna “İlaxir çərşənbə” və yaxud “Torpaq çərşənbəsi” də deyirlər. Axır çərşənbədə insanlar, yoxsulluq və məhrumiyətlərdən qurtarmaq üçün özlərində yeni qüvvə və bacarıq tapırlar. Əkinçilər torpaq sahələrinə çıxır, əkiləcək yerlərdə kütləvi şənliklər keçirirlər. Mal-qara otlaqlara çıxarılır.

Torpaq haqqında aşağıdakı deyimlər var:

Torpağı göz bəbəyi kimi qoru;

Torpağa əyilən namərdə əyilməz;

Torpaqdan pay olmaz;

Torpağın bərəkətli olsun;

Torpağın qədrini bilməyən ulaya-ulaya qalar;

Torpaq ümumbəşəri nemətdir;

Torpağa səcdə etmək lazımdır;

Günəş batanda torpağa baş əyir.

NOVRUZ QARABAĞDA VƏ ŞUŞADA DA TƏNTƏNƏLİ ŞƏKİLDƏ QEYD OLUNARDI

Bahar bayramının gəlişi xanlıq dövründə olduqca yüksək səviyyədə qeyd olunardı. Bayramın gəlişinə 40 gün qalmış böyük hazırlıq işləri görülərdi. Evlərdə, həyətlərdə, küçələrdə təmizlik işləri aparılar və həyətbaca səliqə-sahmana salınardı.

Çərşənbələrdə milli yeməklər hazırlanardı. Qohumlar bir-birinin evinə gedər, qocalara, xəstələrə baş çəkərdilər, sovqat aparardılar. Səməni göyərtmək adət idi.

Milli bayramlarımızın içərisində birincisi Novruz bayramıdır. Bu bayram xalqımızın mənəvi yaradıcılığının yekunudur. Novruz bayramı Qarabağda lap qədim dövrlərdən keçirilməyə başlanmışdır. Əkinçilər, çobanlar bayramı özlərinə xas olan tərzdə qeyd edərdilər. Taxıl əkiləcək torpaq sahələrində, mal-qara saxlayanlar isə otlaqlarda, çəmənlik və dağ ətəklərində Novruzu qeyd edər, yeni ildə Ulu tanrıdan bol məhsul diləyərdilər.

Qədim adət və ənənələrimizi araşdıranlar indiyə kimi Qarabağda Novruzun bayram edilməsini ayrıca tədqiq etməmişlər. Bu məsələ, demək olar ki, ümumi səpkidə öyrənilmişdir. Qarabağda Novruz haqqında az-çox fikir söylənilmişdisə də, onun tarixi nəzərə alınıb dəqiqləşdirilməmişdir. Şərqi müəlliflərinin Novruz haqqında verdikləri məlumatlar da dolaşıqdır. Beləliklə də, tarixi həqiqət ortada itib-batmışdır. Onların məlumatları əfsanə xarakteri daşıyır və qəbul oluna bilməz.

Qətiyyətlə demək olar ki, Novruz bayramı Azərbaycan xalqının mədəni həyatının məhsuludur. Onu da deyək ki, Midiya mədəniyyətini Azərbaycan xalqı yaratmışdır. Deməli, Novruz bayramı və digər adət və ənənələrimiz də o vaxtdan mövcud olmuşdur.

Qarabağda Novruz bayramı milli adət və ənənələrə söykənərək icra olunardı. Bu adət və ənənə “AVES-TA”da yoxdur. Qarabağlılar Novruz bayramına işıq, haqq və ədalətin qələbəsi kimi baxır, onu mənəvi ruhunda yaşadır və nəsildən-nəslə ötürürdülər. Hamı Novruz bayramını böyük mənəvi zövqlə qarşılayır, təmiz və səliqəli paltar geyir, evləri, həyət və küçələri təmizləyir, şamlar yandırır, şirin nemətlər hazırlayırdı. Orta əsrlərdə Novruzun gəlişi, onun adət və ənənələrinin icra olunması Nizamül-mülkün “Səyahətnamə”sində xəbər verilir. Orda deyilir ki, bayrama bir neçə gün qalmış carçılar bazarlarda car çəkir və saray qapılarının hamının üzünə açıq olduğunu bildirirdilər.

Bundan sonra padşah taxtından enib, möbidi möbidanın (muğların böyüyü, baş ruhani) qarşısında diz üstə çökərək əhalinin şikayət və arzularını dinləyirmiş. Qarabağ elləri Novruzun gəlişini təbiətin və həyatın dirçəliş günü kimi qarşılayıb, şənlik edərdilər. Gündüz ilə gecənin bərabərləşdiyi gün xalqımızın əhval-ruhiyyəsinə yeni güc verir.

Qarabağ xanlığı dövründə (1747-1822-ci illər) Novruz bayramı ən yüksək səviyyədə qeyd olunardı. Bayram 12 gün davam edərdi. İnsanlar bir-birinin evinə gəldər, getdikləri evlərə hədiyyə aparardılar. Bayram ərəfəsində çərşənbələrdə, bayram günü imkansız ailələrə göstərilən maddi köməklik onlara kasıblığı sanki unutturardı. Qarabağda, xüsusən də, Şuşada Novruz bütün

sahələrdə misli-bərabəri olmayan səviyyədə qarşılıb, qeyd olunardı.

Çərşənbə axşamlarında Şuşanın məhəllələrində və evlərin həyətlərində bayram tonqalları qalanardı. Şuşalılar çərşənbə və bayram axşamı alovlandırdıqları tonqallarda tut, alma, nar, heyva, gavalı, meynə və başqa bar verən ağacları yandırmazdılar. Bu, günah hesab olunardı. Yeniyetmələr Şuşanın ərazisində və ətraf yerlərində bitən, quru çırpıları və yabanı bitkilərin qalıqlarını əvvəlcə toplayır, çərşənbə gecələrində və bayram axşamı onlardan istifadə edirdilər. Bu sahədə çətənə və qanqal kolları olduqca sərfəli idi. Onlar yandıqca güclü partlayış törədirdilər, qığılcımları isə havaya qalxıb, ulduz kimi ətrafa səpələnirdi.

Şuşalılar tonqalı müqəddəs sayırdılar. Ailə üzvləri, qohum-qonşular tonqal ətrafına toplaşıb, şənlik edər və onun üzərindən hoppanardılar. Bu, kişilər və cavanlar tərəfindən icra olunardı. Tonqal üzərindən hoppananlar:

**Ağrılığım-yorğunluğum odlara,
Dədəm gəlsin, yaz gəlsin,
Evimizə yaz gəlsin.**

**Ağ saqqalım işıqdır,
Bahara yaraşıqdır.**

Yeri gəlmişkən, deməyi vacib sayıram ki, hər il ölkəmizdə keçirilən bayram şənliklərində çərşənbə və bayram tonqalları üstündən atılanlar “Ağrılığım-uğurluğum odlara” deyirlər. Bu isə düzgün deyil. Uğurluğu, yəni, həyatda qazanan müsbət cəhətləri, alova, oda verib məhv etmək olmaz. “Uğurluğum” sözü “yorğunlu-

ğum” məhfumu ilə əvəz olunmalıdır. Yazın gəlişi eyni zamanda sağlamlıq və gümrahlıq deməkdir.

Şuşada Novruz mərasimləri ardıcıl xətt üzrə, bir-birini tamamlayan mərasim və oyunlarla icra olunardı. Əlbəttə, bu işə təcrübəli el ağsaqqalları, babalar, atalar, nənə və analar rəhbərlik edərtilər. Bu işlərə bahara ən azı 40 gün qalmış başlanardı.

Səməni göyərtmək Novruzun ən ülvi və müqəddəs mərasimlərindən biridir. Bütün Azərbaycan xalqı kimi şuşalılar da səməniyəni həm yaşıllığın, həm də əkinçiliyin rəmzi hesab edirdilər. Səməninin varlığı da, həyat verəni də, mənası da taxıdır. Qarabağ mahalının əhəli-si səməni göyərtməklə yeni gələn ildə bol məhsul əldə edəcəklərinə inanırdılar.

Səməniyəni göyərtmək üçün ən yüksək buğda növündən istifadə edirdilər. Səməniyəni göyərtmək üçün ana və nənələrimiz oxuyurdular:

**Səməni, ay səməni,
Göyərdərəm mən səni.
Sən gələndə yaz olur,
Yaz olur, avaz olur.**

**Səndən mən can istərəm,
Damara qan istərəm.
Qanım təmiz gərək,
Dostuma canım gərək.**

Şuşada ailələrin arzu və istəklərinin həyata keçirilməsi və xəstələrin şəfa tapıb sağalmaları üçün səməni nəzir edərtilər. Səməni yetişib, döyülmə həddinə çatanda qohum və tanışlar, qapı-qonşular nəzir deyənin evinə toplaşib, xüsusi avadanlıqlarla, daha doğrusu,

kustar texnologiyalarla onu həlimi çıxana qədər əzərdilər. Məhsul hazır olduqdan sonra onu böyük həcmli mis testə töküüb, ocağın üzərinə qoyaraq müəyyən həddə kimi ağzını yenə də mis qapaqla örtərdilər.

Məhlul təxminən səkkiz saata qədər ocağın üstündə bişərək rəngini dəyişərdi. Testin kənarlarında səməni halvası yarananda onun hazır olması məlum olurdu. Səməni halvası xüsusi dada malikdir. Səmənidən edilən nəzir, adətən, Novruzun ilk günündə icra olunardı. Səməninini xüsusi qablarda (kasalarda) qohumlara, məhəllə sakinlərinə nəzir kimi paylayırdılar.

Şuşada bişirilən səməni Azərbaycanın hər yerində məşhur idi. İstər dadına, istərsə də rənginə görə. Nəzir sahibi nəzir üçün hazırlanan səmənidən qonşu Ağdam, Bərdə, Yevlax, Ağcabədi və Füzuli rayonlarındakı qohum və tanışlarına da pay aparırdılar. Onu da deyim ki, səməni Şuşanın bir neçə məhəlləsində bişirilirdi. Həm nəzir üçün, həm də bayramın gəlişi üçün. Adətə görə, Şuşa şəhərində məskunlaşan beş-on erməni əhalisinə nəzir kimi bişirilən səmənidən verilməzdi. Hətta bu əziz günlərdə onları bulaq başına da qoymazdılar. Ona görə ki, İslam dininə görə onlar murdar hesab olunurdu. Müsəlman Şərqiində də yağış yağıb kəsdikdən sonra da erməniləri bulaq başına qoymazdılar. Bunu bu ünsürlərin özləri də yaxşı bilirdilər. Həmin günlərdə onlar gözə görünməzdilər.

Bayram mərasimləri Şuşada 1920-ci ilə kimi, yəni, Sovet rejimi qurulana qədər davam etmişdir. Şuşada bayram mərasimləri “Kosa-kosa” adı ilə məlum olan xalq mərasimi ilə başlayardı. XIX əsrin ikinci yarısında - XX əsrin 60-cı illərində yaşayan ağsaqqal-qocalar, “Kosa-kosa”, “Qodu-qodu”, “Qarıpusma” və digər mərasimlər haqqında gənc nəsələ ma-

raqlı söhbətlər edər və tövsiyyə edərdilər ki, bu mərasimləri unutmasınlar.

Kosa - qışın - antropomorfizmi (mifik təfəkkürdə insan xassələrini təbiət qüvvə və hadisələrinə aid etmə), Keçi isə yazın - zoomorfizmdir (heyvanları müqəddəsləşdirən dini etiqaad) - “Kosa-kosa” mərasimində Keçi Azərbaycanda bu sahədə keçirilən mərasimlərdə “Keçəl” rolunda çıxış edir. Şuşada “Kosa-kosa” mərasimi insanların çox olduğu yerlərdə - Bazar başı meydanda və Çuxur məhəllədə təşkil olunardı. Mərasim iştirakçıları Kosa və Keçəlin torbalarına bayram hədiyyələri qoyardılar.

Bayram günü Şuşada axar su sahəsinə getmək adət idi. Bu işdə kəhrizlər və təbii çeşmələr mühüm yer tuturdu. Su başında “Çillə kəsmək” mərasimi təşkil olunardı. Gənclərin və uşaqların çilləsinə xüsusi, ağbirçək, el arasında böyük nüfuzu olan qadınlar icra edərdilər. Bayram günü çillə kəsdirənlər sübh çağı kəhriz və çeşmələrin ətrafına toplaşardılar. Çilləkəsən qadın hamıdan əvvəl orda olardı. Mərasimi başlamaq üçün dualar və suyun şərəfinə mədhnamələr oxunardı. Sonra çilləkəsən qadın və ya onun köməkçisi suyun təbiətdəki əhəmiyyəti barədə mərasim iştirakçılarına ətraflı məlumat verərdi.

Çillə kəsilərkən ilk olaraq çilləsi kəsilən üç-dörd qurtum su içərdi. Sonra onun hər iki əlinin baş barmaqları qırmızı sapla bir-birinə bağlanardı. Çilləçi mərasim iştirakçılarına xeyir-dua dilədikdən sonra əlindəki qayçı ilə barmaqlardakı sarpı kəsib, suya ataraq deyərdi: - **“Yeni ildə sənə gələn xatabalanı su aparsın”**.

Baharın gəlişi ilə bağlı mərasimlərdən biri də mart ayının 21-də üfüqdən boylanan Günəşin qarşılınması mərasimi idi. Şuşalılar Günəşin çıxmasını müxtəlif ərazilərdə - Cıdır dü-

zündə, Çanaqqala ərazisində, Leyli qayasının ətrafında, Üçmıx təpəsində və digər ərazilərdə qarşılayırdılar. Bağrıqan dağının zirvəsindən Günəşin şüaları görünən kimi böyük şənlik başlanırdı. Hamı bir-birini Günəşin təbiətə qədəm qoyması münasibətilə təbrik edər, yeni ildə hamıya xoşbəxtlik və hamar həyat arzulayırdılar. Şəhərin küçələrində cavanlar Günəşin şənlinə mahnılar oxuyaraq Günəş mərasimini sona çatdırırdılar. Günəş mərasimi “Qodu-qodu” rəvayəti ilə də bağlı idi:

Bu mahnı Baharın ilk günlərində Şuşada havanın buludlu və çiskinli olduğu günlərdə oxunardı. Onu da deyim ki, bu mərasimi icra edənlər maska geyər, bir sözlə, elə edərdilər ki, onları heç kəs tanımasın.

Şuşada xanlıq dövründə Novruz bayramı günlərində “Günəşi həvəsləndirmək üçün” həyətlərdə, küçə və meydanlarda axşamlar tonqal qalayır və evlərdə şamlar yandırardılar. Əlbəttə, bu da miflik adət və ənənələrlə bağlı idi.

Novruz bayramına hazırlıq işlərindən biri də şirniyyat hazırlamaq idi. Şuşada bütün şirniyyatlar - paxlava, şəkərbura, suxarı, qoğal və sair ev şəraitində hazırlanırdı. Heç bir bayram şirniyyatı bazar və dükanlardan alınmazdı. Çox təəssüf olsun ki, indiki dövrdə, səməni də daxil olmaqla Novruz şirniyyatları əksər hallarda bazar və dükanlardan alınır. Deməli, onların iyi evlərimizdən gəlmir... Qohum və tanışlar evdə hazırladıqları həmin məhsullardan pay aparırdılar. Mənim yaxşı yadımdadır, ötən əsrin yetmişinci illərində Şuşanın küçələrindən keçərkən bayrama hazırlaşan ailələrin hazırladıqları şirniyyatların iyi insanı məftun edirdi. Sanki küçələr mətbəx rolunu oynayırdı...

Mərasimlərdən biri də “Qapıpusma”dır. Yeni arzularla bağlı olan bu mərasim Şuşada axşam çıraqlar yandırıldıqdan

sonra başlanırdı. Bu işdə cavan oğlan və qızlar iştirak edirdilər. Həmin gün evlərdə hamı xoş sözlər deməklə qulaq falına gələnləri razı salmaq istəyirdilər. Həmin mərasim zamanı həyət qapıları açıq olardı. Qulaq falından razı qalanlar ev sahiblərinə alqış edərdilər.

Novruz mərasimlərindən biri də yumurta döyüşdürmək idi. Bu işin həvəskarları sağlam xoruz və toyuqların yumurtalarına xüsusi üstünlük verirdilər. Hətta belə yumurtaları əldə etmək üçün əvvəlcədən Şuşanın ətrafında yerləşən kəndlərə gedərdilər. Şuşalılar bayram yumurtalarını boyamaq üçün soğan və ağac qabıqlarından istifadə edərdilər. Əldə edilən yumurtalar döyüş mərasimi başa çatdıqdan sonra ehtiyacı olan insanlara paylanardı.

Çərşənbə və bayram axşamlarında alovlandırılan tonqallar zamanı qoz, palıd, tut ağaclarına qonan gecəquşunun (İsaq-Musaq) oxuması mərasimə xüsusi gözəllik və məzmun bəxş edərdi. Doğrudan da, təbiət insan üçün hər şeydir, desəm, səhv etmərəm. Allaha şükür edirəm ki, mən bu mənzərənin şahidi olmuşam. Qaranquşların gəlişi, novruzgülü, qarçıçəyi təbiətin ilk bahar müjdəçiləri idilər.

Novruzun gəlişi ilə bağlı olan adət və ənənələrimizdən biri də nişanlı oğlan və qızlara bayram hədiyyələrinin aparılması idi. Bu mərasim milli adət və ənənələrimizə tam uyğun formada icra olunardı. Bayramlıq hədiyyələri qiymətli əşyalarla bəzədilərdi. Nişanlı qızlar nişanlılarına müxtəlif növ corablar toxuyardılar.

Şuşada sonuncu çərşənbə və bayram axşamlarında torbaatma mərasimi də maraqlı olurdu. Torbaatma məhəllələrdə icra edilərdi. Torba atanlar üçün əvvəlcədən hazırlıq aparılırdı. Şəkərbura, paxlava, rəngli yumurta, qoz, fındıq, iydə, şabalıd, qovurğa və sair torbalara qoymaq üçün xüsusi qab-

larda yerləşdirilirdi. Torba atan uşaqlar çalışırdılar ki, onları tanıyan olmasın. Yeri gəlmişkən deyim ki, indiki dövrdə torba papaqla əvəz olunmuşdur. Yadda saxlamaq lazımdır ki, papağı torba ilə əvəz edib, onu ayaq altına atmaq olmaz. Bu, günahdır. Papaq xalqımız arasında qeyrət və namus rəmzidir. Papaq mərd kişi başında olar. Arzu edərdim ki, gələcək Novruz bayramında belə hərəkətlərə yol verilməsin...

Bayram günlərində mərhəmət hissi daha güclü olardı. İmkanlı adamlar az imkanlı ailələrə bayram payı alıb-göndərərdilər. Elə tədbirlər görülərdi ki, çərşənbə və bayram axşamlarında kasıb süfrəsi olmasın. Bu adət Şuşada xanlıq dövründən gələn adət idi. Bayram hədiyyəsi olan ailələr onun kim və ya kimlər tərəfindən göndərildiyini bilməzdilər. Hədiyyələri aparən şəxs onun kim tərəfindən hədiyyə edilməsini heç kəsə deməzdi. Adət belə idi.

Şuşada belə bir adət də var idi ki, Novruz axşamı süfrəyə yeddi nemət - səməni, süd, su, suxarı, sirkə, sarımsaq və süddaş qoyulardı. Bunlara baş hərfləri “S” ilə başlanan yeddi nemət deyilərdi.

Qarabağın hər yerində olduğu kimi Şuşada da ailə üzvlərindən və ya qan qohumlarından birini itirənlər bayram keçirməzdilər, hüzürlü hesab olunardılar. Yaxın olan həmyerliləri bayram günündə onlara hərtərəfli köməklik göstərərdilər. Bayram axşamı özlərinə hazırladıqları təamlardan onlara pay aparar və dərdlərinə şərik olardılar. Bu, onlar üçün böyük təsəlli idi.

Tarixin qədim dövründən gələn və xalqımız tərəfindən həmişə əziz tutulan Novruz bayramı Şuşada çox yüksək səviyyədə keçirilirdi. El gəzintiləri, ümumi oyunlar, şənliklər insanları bir-birinə yaxınlaşdırırdı, onların arasında mehribanlıq yaradırdı. Yaşlılar nağıl edirdilər ki, bayram günləri

Cıdır düzündə cavanlar “Yallı” oynayar, at çapar, pəhləvanlar gülüşər və tamaşaçılara mədəni xidmət göstərilərdi. Şuşalıların böyük əksəriyyəti ailə üzvləri ilə birlikdə bu mərasimlərdə iştirak edərdilər. “Qodu-qodu” mərasimi də olduqca maraqlı və yaddaqalan olurdu. İki nəfər müqəvvə düzəltdirdi. Müqəvvənin yuxarı hissəsində günəşin şəkli əks olunurdu. Müqəvvəyə çox ayaq əlavə edir və ona qırmızı parçadan don geyindirirdilər. Sonra müqəvvəni başları üzərinə qaldıraraq Şuşanın Rastabazar hissəsindən başlayaraq bütün küçələri gəzdirə-gəzdirə aşağıdakı mahnını gur səslə oxuyurdular:

**Qodu-qodunu gördümü,
Qoduya salam verdinmi.
Qodu burdan gedəndən
Qırmızı gün gördümü?**

Qodunun arxasınca gedən dəstə həmin mahnını təkrar edərək ucadan oxuyurdu. Mərasimdən bir-iki gün sonra Şuşada hava açılırdı. Günəş təbiətə sanki yeni həyat bəxş edirdi. Baharın ilk günlərində Şuşa qalasında yağış yağır, duman və çiskin şəhəri öz ağuşuna alırdı. Qodunun qollarına müxtəlif əşyalar da taxırdılar.

Bahar bayramı günlərində Şuşa gəncləri müxtəlif oyunlar icra edirdilər. Açıq havada, göy otların üzərində keçirdiyimiz milli oyunlar məhəllə uşaqlarını bir yerə toplayırdı. Bu oyunlar - “Çilingağac”, “Dirədöymə”, “Sacayağı”, “Gizlənpaç”, “Yoldaş, səni kim apardı”, “Orta mərə”, “Beldən hoppanma” və ya “Eşşəkbeli”, uzununa və hündürlüyə tullanmaq, “Kəndirdartma”, “Fırfıra hərlətmə”, “Qaçış”, “Kim tapar” və sair oyunlar oynayırdıq.

“Çilingağac” oyununda iki nəfər iştirak edirdi. Bu, təxminən 13-15 sm uzunluğunda findıq və ya gərməşov ağacının

dan çilik, yenə də həmin ağaclardan 35-40 sm uzunluğunda hamar ağacdən ibarət olan hərəkətli oyun növüdür. Püşkə əsasən bir nəfər qalib olardı. O biri oyunçu isə qalib oyunçu tərəfindən vurulan çiliyi havada tutmaqla qalib sayılırdı. Bu isə bir o qədər də asan deyildi. Çilik uzaq məsafədə yerə düşərdi. Əsas məsələ çiliyin uçuş istiqamətini müəyyənləşdirib tutmaq idi.

“Dirədöymə” gənclərdə qüvvə və dözüm tələb edirdi. Bu oyunda iki və dörd nəfər iştirakçı olur. Torpaq üzərində böyük dairə cızırıdılar. Dairənin içərisində gündən hazırlanmış kəmərlər düzərək oyuna başlayırdılar. Bu oyunda da püşk mühüm yer tuturdu. Püşkü uduzanlar dairənin içərisində dayanaraq, onun ətrafında olan qaliblərlə əl-ələ tutaraq bir-birini dairənin içərisinə və ya kənara çəkməyə çalışırdılar. Güclülər dairədən oyunçuları növbə ilə çəkib-çıxarırdılar. Əgər dairənin içərisindəki oyunçulardan biri rəqibini dairənin içərisinə çəkirdisə, qalib kimi komandalar yerlərini dəyişirdilər. Kəmərləri ələ keçirənlər rəqiblərini bel kəməridən aşağı yaxşıca kötləyirdilər.

“Gizlənpaç” oyunu da maraqlı idi. Bu oyunda təxminən səkkiz-on nəfərə qədər oyunçu iştirak edirdi. Gizlənən oyunçuları tapmaq üçün gözünü yuman gözünü açaraq oyunda iştirak edənləri axıra kimi tapmalı və qalib gəlməli idi. Oyunda ilk tapılan sonrakı mərhələdə tapıcı rolunu icra edirdi.

“Yoldaş, səni kim apardı?” oyunu da bizim çox sevdiyimiz əyləncələrdən biri idi. İki komandanın iştirak etdiyi bu oyunda hər tərəfdən beş nəfər (bəzən də çox) oyunçu iştirak edərdi. Tapan komandanın bir nəfərinin gözlərini təmiz dəsmalla bağlayırdılar. Aparan komandanın bir nəfər üzvü onun

qolundan tutaraq müəyyən məsafəyə qədər aparmalı idi. Bu müddət ərzində tapan aparının kim olduğunu tapmalıydı.

“Orta mərə” oyununu iki mərhələ üzrə icra edirdik. Düzənlik ərazinin hündür hissəsində mərə (çala) qazırdıq. Çalanın diametri 50-60 sm-dən çox olmurdu. Ora müəyyən sayda qoz atırdıq. Qozlar mərəyə cüt sayda düşməli idi. Qozu mərəyə cüt sayda salan oyunçu yoldaşı ona həmin sayda qoz verməli idi. Əks təqdirdə, mərəyə qozlar tək sayda düşərdisə, həmin qozlar rəqibə çatırdı.

Orta mərənin başqa bir növü də var. Bunun üçün düzənlik ərazidə, yuxarıda göstərdiyim həməcdə, 8 sm dərinliyində çala qazılır. Həmin çalanın içərisinə uzunluğu 40-50 sm olan hamar və möhkəm ağac qoyur, sonra həmin ağacın çalada olan hissəsinin üzərinə 5 sm uzunluğunda olan çiliklər qoyurduq. Çiliklərin sayı 5-dən çox olmamalı idi. Oyun hazır olduqdan sonra bir nəfər ağacı ayağı ilə vuraraq onun üzərinə düzölmüş çilikləri kənara səpirdi. Kim çilikləri uzaq məsafəyə yayırdısa, o, qalib hesab olunurdu.

“Beldən hoppanma” da maraqlı əyləncələrdən biri idi. Oyunda iki komanda iştirak edir. İştirakçıların sayını komandalar özləri müəyyən edirdilər. Oyunda püşkə əsasən uduzan tərəfdən bir nəfər əllərini dizlərinə qoyaraq əyilir, rəqib komandaların üzvləri (təxminən 5-8 nəfər) növbə ilə onun üzərindən tullanırdılar. Tullananlar müəyyən olunmuş xəttə düşə bilmədikdə məğlub olub, yerlərini dəyişirdilər. Buna biz öz aramızda “Eşşəkbeli” də deyirdik.

“Uzununa və hündürlüyə tullanma” hamıya məlum olduğu üçün bu barədə geniş izahata ehtiyac yoxdur. Uğur əldə edən qalib hesab olunurdu.

“Kəndirdartma”da 5-8 nəfər iştirak edir. Komandanın üzvlərindən kimlər müəyyən xəttə kimi çəkib-gətirilirdisə,

onlar məğlub hesab olunurdular. Oyunda ən güclülər iştirak edirdilər.

“Fırfıra”. 15 sm uzunluğunda hamar, 2-3 sm qalınlığında çubuğu alovda ütürdük. Sonra 2 sm eni, 1 sm qalınlığında diametrlili çubuğu yaxşıca hamarlayırdıq. Sonra çubuğun boş hissəsinə 7-8 sm uzunluğunda nazik kartonu tən ortadan dəşib, ağacın boş hissəsinə mıxça ilə birləşdirirdik. 4 sm enində iki vərəqi kəsib, yapışqanla kartonun yuxarı və aşağı hissələrinə yapışdırırdıq. Onu qaçaraq hərəkətə gətirir və ya hündür qayaların üzərinə çıxararaq bu əyləncəni davam etdirirdik. “Çuxur məhəllə”nin aşağı hissəsində belə yerlər çox idi.

“Qaçış”. Bahar bayramı günlərində, Şuşanın aşağı hissəsində “Qoruq” adlanan düzənlikdə bir-birimizlə fərdi və ya kollektiv surətdə qaçış yarışları keçirər və qalib gəlmək üçün səy göstərərdik. Ona görə də sağlam və cəld olardıq.

“Kim tapar”. İki nəfərin oynadığı bu əyləncə bahar hədiyyələri ilə bağlı olardı. İştirakçılar əllərinin birində, sol və ya sağ əlində çikçik bir əşya tutardı. Sonra hər iki əlini irəli uzadaraq qarşıdakı oyunçuya müraciət edərək deyərdi: “Hansı əlimdədir?” Əgər tapan məqsədinə nail olardısa, uduzan ona paxlava, suxarı, şəkərbura və başqa bayram hədiyyələri verərdi.

Ola bilər ki, bəzi əyləncələri mən qələmə ala bilməmişəm.

Şuşada yadımda qalan və heç bir zaman unutmadığım hadisələrdən biri də bahar gəzintiləri idi. Həmin gəzintilər Şuşanın “Rastabazar”ından başlayaraq “Şeytanbazar”a, orandan da “Cıdır düzü”nə kimi uzanıb-gedərdi.

Şuşanın adlı-sanlı ağsaqqalları, alicənab, hörmətli el adamları bahar gəzintilərinə xüsusi gözəllik və məzmun ve-

rərdilər. Bütün bunlar XX əsrin 60-cı illərinin sonundan 1992-ci ilin may ayının 8-ə kimi davam etmişdi.

Şuşada bahar gəzintilərinə tərəvət və gözəllik verənlər kimlər idi? Seyid Sadiq Həsənov, Mirzə Xosrov Axundov, Həsən İxfə Əlizadə, Ağa Kazımov, Mərdan Əliyev, Rüstəm Zeynalov, Tofiq Əliyev, Hüseyn Kərimov, Rza Hüseynov, Hüseyn Hüseynov, Səməd Heydərov, Səttar Məhərrəmov, İdris Məhərrəmov, Əyyub Dolçayev, Yəhya Novruzov, Həsən Ələkbərov, Əbdüləli Bədəlov, Hilal Axundov, Məhərrəm Quliyev, Əyyub Kazımov, Cümşüd Ağayev, Bəylər Əliyev, Sabir Zeynalov və sair.

İndi iyirmi üç ildir ki, şuşalılar Bahar bayramını Şuşasız qeyd edirlər. Əlbəttə, Şuşa qaləsindəki kimi yox!..

QƏLƏMƏ ALDIM Kİ, UNUDULMASIN...

Şuşadan söhbət düşəndə bu şəhər-qalanı təsvir etmək mümkün deyil. Ona görə ki, təbiətin möcüzəsi olan bu diyarın hər qarış torpağı, çəmənliyi, ormanı, yaylağı, dağı, dərəsi, tərəsi, meşəsi, sıldırım qayaları ayrı-ayrılıqda hələ də açılmamış sirlə tarixdir. Özü də tayı-bərabəri olmayan bəşəri tarixdir. Dəfələrlə vurğuladığım kimi:

**Şuşa bir qaladır,
Torpağı Kərbəladır.
Vüqarlı dağ qartalıdır,
Doğma Qarabağımızın
Baş tacıdır.**

Şuşa özünün təbii mənzərəsi, yer adları və memarlıq abidələri ilə də başqa şəhərlərdən fərqlənir. Bu isə təbiidir. Deməli, ulu Tanrı Şuşa qalasından təbii gözəllikləri əsirgəməmişdir. Xalqımızın belə bir deyimi var: **“Yurd yeri viran olsa da, əzizdir, cənnətin özündən də gözəldir”**. Doğulduğun, boya-başa çatdığın ana yurdu heç bir nemətlə əvəz etmək mümkün deyil. Şuşa Azərbaycanın ayrılmaz və əbədi tərkib hissəsidir. Hamı bunu bilir. Şuşa bütün azərbaycanlıların, o cümlədən də, biz şuşalılardan cənnət-məkan yeridir. Ona görə də Şuşamızı ana yurdu adlandırır və onu Ana müqəddəsliyi ilə müqayisə edirik.

Məlum səbəblərə görə biz Şuşaya gedə bilmirik. Amma şəhər öz yerindədir, sahiblərini və sakinlərini intizarla gözləyir. Doğma yurda qayıtmağımıza az vaxt qalır. Siyasi alverin

girdabına düşən Şuşa rus qoşunlarının köməyi ilə erməni quldurlarının əlinə keçmiş və onlar şəhərimizi qarət və talan etmişlər. Quldurlar şəhər daxilində və onun ətraf ərazilərində tarixi yerlərimizi vəhşicəsinə məhv etmiş və onlara tarixdə heç vaxt mövcud olmayan erməni adları vermişlər. Daşnaklar yaxşı bilirlər ki, onların bu vəhşi hərəkətləri tarixi baxımdan olduqca saxta və qəbuledilməzdir.

Dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi, ermənilər bəşər tarixində yalnız satqınlıqları və xəyanətləri ilə iz qoymuşlar. Onların folkloru, dastanları, nağılları, müxtəlif deyimləri və sair yoxdur. Ermənilər mənəvi nemətləri başqa xalqlardan oğurlamaqla məşğul olmuş və indi də belədir.

Şuşada və onun ətrafında tarixən xalqımız tərəfindən müəyyən olunmuş yer və yurd yerləri azərbaycanlıların təfəkkür ifadəsinin təzahürüdür.

Artıq hamıya məlumdur ki, Rusiya imperiyası İrəvan xanlığını ləğv edərək onun yerində oyuncaq erməni vilayəti, XX əsrin əvvəllərində isə erməni dövləti yaratdı. Bununla da Cənubi Qafqazda indiki bələlərin əsası qoyuldu. Rusiya imperiyası, ardınca SSRİ və nəhayət, onun hazırda varisi hesab olunan Rusiya Federasiyası regionda öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün həmişə ermənilərdən istifadə etmişdir. Azərbaycanın müstəqillik uğrunda apardığı mübarizə ərəfəsində Rusiyanın kobud şəkildə müdaxiləsi nəticəsində qondarma Dağlıq Qarabağ problemi yaradıldı. Bu uydurma problemin əsasında nə durur? Azərbaycan Respublikasının ən qədim, əzəli və ayrılmaz ərazisi olan Qarabağın dağlıq hissəsini ələ keçirmək. Digər tərəfdən Cənubi Qafqazda siyasi və iqtisadi dəyəqlərini itirən Rusiya yenə də ermənilərdən istifadə edərək regionda sabitliyi pozmaq və laxlamaqda olan mövqelərini onların vasitəsilə qoruyub-saxlamaq məqsədi daşıyır. Rus or-

dusunun və silahının köməyi ilə ermənilər torpaqlarımızın 20 faizini işğal etmiş və müvəqqəti olaraq hələlik bu ərazini işğal altında saxlayır. Amma bu, müvəqqəti xarakter daşıyır. Biz yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi yurd yerlərimizə tezliklə qayıdacağıq. Mütləq qayıdacağıq. Ermənilər, o cümlədən də, hazırda hakimiyyətdə olan daşnaklar çox yaxşı bilirlər ki, başqalarının iştirakı ilə işğal etdikləri torpaqları heç də uzun müddət əldə saxlaya bilməyəcəklər. Digər tərəfdən də onu bilirlər ki, “Ermənistan” deyilən ərazi tarixən Azərbaycan ərazisidir. İrəvan şəhəri İrəvan xanlığının mərkəzi olub, onun adı ilə **“İrəvan xanlığı”** adlandırılmışdır.

Bəli, bu torpaqlar bizimdir, onlardan Azərbaycan xalqının müqəddəs iyi və nəfəsi gəlir. Vətən, torpaq məhfumu ermənilər üçün olduqca yaddır. Ona görə ki, onlar **qaxtaqandırlar**, yəni qaçqındırlar.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının suverenliyi və ərazi bütövlüyü kobud surətdə pozulmuşdur. Bu, 1975-ci ildə Finlandiyanın mərkəzi Helsinkidə Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlığa dair keçirilən müşavirənin (ATƏM) yekun aktına tamamilə ziddir. Avropanın 33 dövlətinin, ABŞ və Kanadanın dövlət və hökumət başçılarının imzaladıqları yekun aktında aşağıda göstərilən tədbirlər öz əksini tapmışdır:

1) Suveren bərabərlik, suvereniyə aid hüquqlara hörmət edilməsi; 2) zor işlətmək, yaxud zor gücü ilə təhlükə yaratmamaq; 3) sərhədlərin toxunulmazlığı; 4) dövlətlərin ərazi bütövlüyü; 5) mübahisələrin dinc yolla nizama salınması; 6) daxili işlərə qarışmamaq; 7) insan hüquqlarına və azadlıqlarına, o cümlədən, fikir, vicdan, din və məsləkə hörmət edilməsi; 8) hüquq bərabərliyi və xalqların öz taleyini həll etmək hüququ; 9) dövlətlər arasında

əməkdaşlıq; 10) beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi.

Həmin siyasi öhdəlikləri təsdiq edən dövlətlər öz vədlərinə əməl edirlərmi? Əlbəttə, yox! Öhdəlikləri imzalayanlardan yalnız siyasi cəhətdən iflasa uğrayan SSRİ tarixə qovuşmuş, onun varisi isə Rusiya Federasiyasıdır. Onun əməlləri Qarabağda, Gürcüstanda, Ukraynada və digər regionlarda hamıya məlumdur. ABŞ başda olmaqla digərləri barədə də eyni fikirləri söyləmək olar. Ərəb ölkələrini xarabazara çevirən onlar deyilməyi?

Ermənilər beynəlxalq müşavirələrdə yuxarıda göstərilən yekun aktının 8-ci bəndindən bərk yapışırlar. Bu ünsür artıq torpaqlarımızda qeyri-qanuni yolla öz dövlətlərini yaratmışlar. İkinci dəfə də dövlət yaratmaq cəhdlərinə nə ad vermək olar? Sadəcə olaraq bu, siyasi əxlaqsızlıqdan başqa, bir şey deyil. Onların məskunlaşdıqları ərazilər bizimdir və heç şübhə yoxdur ki, biz ora sahib çıxacağıq.

ETNOS anlayışı ermənilər üçün olduqca yaddır. Etnosa aid əlamətlərin heç biri onlara xas olan amil deyil. ETNOS - müəyyən ərazidə ümumi, nisbətən sabit mədəniyyət, dil, psixika xüsusiyyətlərinə malik olan, eləcə də özlərinin birliyini və başqa etnik qruplaşmalardan müəyyən dərəcədə fərqlənmələrini dərk edən tarixən formalaşmış insan birliyidir. Bu əlamətlərin heç biri ermənidə yoxdur, ola da bilməz. Erməni “başbilənləri”nin dedikləri kimi, onlar dünyanın hər tərəfinə yayılmışlar.

Belə olduğu halda, erməni “mentalitetindən” danışa bilərikmi? Əlbəttə, yox! **MENTALİTET - insan şüurunun elə bir qatıdır ki, orda adətlər, ənənələr, dünyanın intellektual tərzdə dərk olunmasının tarixən müəyyənləşdirilmiş yolları, yəni, başqa sözlə, xalqın mənəvi alətlər komp-**

lekti kök salmışdır. Vətəni, mədəniyyəti, təmiz qanı və saf adət və ənənəsi olmayan ünsürdən həmişə xəyanət gözləmək olar.

Özümün gördüklərim, bildiklərim və eşitdiklərim haqqında müəyyən fikir və mülahizələrim barədə də söhbət açmaq yerinə düşər. Bunlar Şuşanın daxilində və onun ətraf ərazilərində mövcud olan yer və maddi mədəniyyət adlarıdır. Əvvəlcə onu qeyd edim ki, bu işdə mənə kömək edən **Firudin Əşrəfova, Vasif Quliyevə, İlham Əşrəfova və Süleyman Məmmədova** öz minnətdarlığımı bildirirəm.

Şuşada olan məhəllələrin adları - Çuxur, Qurdlar, Culfalar, Seyidli, Quyuluq, Hacı Yusifli, Merdinli, Qazançılı, Çöl qala, Xanlıq, Saatlı, Köçərli, Mamayı, Xoca Mərcanlı, Dəmirçilər, Hamamqabağı və Təzə Məhəllələr.

Şuşa hamamları - 18 hamam.

Şuşanın hər bir məhəlləsinin məscidi olmuşdur. Onların sayı 17 idi. Bunlardan əlavə, iki məscid - Yuxarı və Aşağı Gövhər ağa məscidləri də var idi. Digər müqəddəs dini ocaqlar da mövcud idi. Onlar barədə yuxarıda ətraflı məlumat verilmişdir.

Şuşanın qala divarları, bürclər

Şuşada xanların, onların övladlarının, qohumlarının ali ruhani təbəqələrinin, bəylərin, ağaların, tacir və digər sosial təbəqələrin imarətləri. Çoxsaylı mədrəsələr, mollaxanalar və məktəblər.

Sənətkarlara məxsus emalatxanalar, tacir dükənləri. Bazar başı, Rasta Bazar, Şeytana Bazar, Aşağı Bazar, məhəllə bulaqları, karvansaralar, əczaxanalar və digər sosial

xidmət sahələri. Şəhərin daxilində olan körpülər, tağbənd kanalizasiya sistemi.

Tarixən ulularımız tərəfindən müəyyən edilmiş yer adları. Şuşa qalasının ətraf ərazilərində: Topxana, Qotur bulaq, Qırxpilləkan, Cıdır düzü, Potu və Potu keçidi, Kərim yatağı, İbrahimxəlil xanın qaya istirahət kompleksi, Damcılı kaha, Şuşa kahası, Ağziyastı kaha, Üçmıx təpəsi, Gəlin qayası, Xəzinə qayası, Qara kaha, Əmcik kaha, Daş xırman, Dovşanlı meşəsi, Qızıl qaya, Şiş qaya, Ağabəyim ağa tərəfindən Daşaltı çayı üzərində salınmış körpü, Ağa körpüsü, Ağabəyim ağa tərəfindən Daşaltı çayının sağ sahilində inşa edilmiş istirahət kompleksi, Çaxmaq meşəsi, Bağrıqan dağı, Şor bulaq, İsa bulağı, Qaya bulaq, Qara qaya və ya Xanölən səngər, Dəvəbatıran və Lilli göl, Daşaltı çayı sahilində inşa edilmiş və Qarabağ xanı İbrahimxəlil xana məxsus 7 su dəyirmanı, Yaranmış adlanan ərazidə İbrahimxəlil xan tərəfindən inşa edilmiş körpü və su dəyirmanları, Dövtələb, Çanaqqala, Dabbaqxana kaha keşməsi, Yarma keçidi, Qaya yolu, Zoğallı meşə, Şuşa şəlaləsi, Kəhrat yolu, Mirzə Həsən qəbiristanlığı, Rus məzarlığı, Tülkü dərəsi, Gəncə, İrəvan, Xəlifəli və Muxətər qala darvazaları, Daşaltı və Xəlifəli dərələri, Böyük və Kiçik Kirs dağ silsilələri, Xəlifəli və Daşaltı çayları, Daşaltı çayının sağ sahilində yerləşən Şəmilin bağı və bulağı, Xəlifəli çayının sol sahilində yerləşən Əlihüseyn bağı və səkili bulaq, Böyürtkənli dərə, Qartallı qaya, Sarı Baba dağı və yaylası, İmam Əli kahası, Xarı bülbül talası, Qızlar gölü, Eminli düzü, Qanlı kəmənd, Sulu kaha, Fındıqlı meşə, Əjdaha bulağı, Dolayı bulaq, Böyük tala, Kiçik tala, Topxanada tək armud ağacı, Kömçəli bulaq, Saxsı bulaq, Fətəli xan səngəri, Malıbəyli kəndi ərazisində Çinar bu-

laq, Fındıqlı meşəsi və bulağı, Ağvan təpəsi, Ağvan kur-qanları, Üçbulaq, Ağvan düzü, Zarıslı kəndi ərazisində - Qızıl qaya, Bahar bənd, Xan yalı, Kartof yalı, Topgörməz ərazi, Əsgər dərəsi, Nəbilər, Səbətkeçməz qayaaltı keçidi, Rus ölən dərə, At qoruğu, Kor Mürsəlin dəyirmanı və karvansarası, Humay qaya, Qara kaha, Cəfər bulağı, Kəblə Abbas bulağı, Göy bulaq, Qoşa bulaq, Lomba bu-laq, Gəlin uçan qaya, Əjdər ölən bulaq, Mıxtökən ərazi, Əlikli tala, Buğa daşın döşündə Ələm ağacı. Ağac beşbar-maq formasında idi. Şırlan kəndi ərazisində Turşsu mine-ral su mənbələri. Turşsu yaşayış məntəqəsində yaylaq və mineral su mənbələri və şirin su bulaqları, Əsgəran qala kompleksi.

Sahəsi 289 kvadrat kilometr olan Şuşa şəhəri dünyanın nadir incisidir. Sahəsinin kiçik olmasına baxmayaraq, dünyada elə bir şəhər tapmaq olmaz ki, onun ərazisi Şuşa qalasının ərazisi kimi maddi-mədəni cəhətdən zəngin olsun. Bu mənada Şuşanın hər qarış torpağı, daşı canlı tarixdir, təbii panoramadır. Yaşı 264 il olsa da, min illərə bərabər inkişaf yolu keçmişdir. Budur, Şuşanın tarixdə tutduğu mövqe. Elmimizin, mədəniyyətimizin, ədəbiyyat və incəsənətimizin mərkəzi kimi Cənubi Qafqazda ön mövqedə dayanan Şuşa qalası öz məğrurluğunu həmişə saxlamış və indi də saxlamaqdadır.

Hazırladığımız bu materialda əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, Şuşada, onun daxilində və ətrafında olan yurd və yer adları yaddaşlarda qalsın... Əlbəttə, bunlar hamısı deyil.

SİZİN QANINIZ ÇOXDAN TÖKÜLMƏLİ İDİ

Görkəmli Azərbaycan yazıçısı, alim, filosof, ictimai xadim *Mirzə Fətəli Axundov 1812-ci ildə Azərbaycanın Şəki şəhərində anadan olmuş və 1878-ci il mart ayının 10-da Tiflis şəhərində dünyasını dəyişmişdir.*

M.F.Axundov Şərq dünyasında ilk dəfə dram janrında əsərlər yazmışdır. Ədibin “Təmsilat” adı altında birləşdirilmiş komediyaları **1859-cu ildə Tiflis şəhərində nəşr olunmuşdur.** Onu da qeyd edim ki, “TƏMSİLƏT” ərəb sözü olub təmsilin cəmi mənasını bildirir.

Biz bu yazıda M.F.Axundovun bir komediyasından söhbət açacağıq. Ona görə ki, həmin komediyada dövrümüzə səs-lən maraqlı fikirlər var. Bu komediya *“Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” (Hacı Qara)* komediyasıdır. Müəllif əsərində o dövrün ictimai, siyasi və sosial məsələlərinə geniş yer verir. O cümlədən də komediyada bir neçə erməni surətləri təsvir olunur.

Bildiyimiz kimi Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyası tərəfindən **1828-ci ildə** işğal edildikdən sonra nəinki cəmiyyətin əməkçi sosial təbəqələrinin, eyni zamanda da bəylərin və digər imtiyazlı təbəqələrinin də sosial vəziyyəti pisləşdi.

“Hacı Qara” komediyasında sosial cəhətdən müflüslənən bəylərdən biri *Heydər bəydir.* O, ailə həyatı qurmaq üçün pulu yoxdur. Keçmiş xoş günlərini xəyalında canlandırır. Heydər bəy hey düşündüdü: -*“Guya ki, mən Banazor ermənisiyəm ki, gərək gün çıxandan axşama qədər kotan sürəm, ya ləmbaranlıyam ki, qurd (barama) bəsləyəm və ya ləkəm ki,*

kəndlərdə çərçilik edəm. Mənim atam Qurban bəy bu işləri görməyib, mən ki, onun oğlu Heydər bəyəm, mən də etməyəcəyəm”.

Heydər bəy öz dərdini Əsgər bəylə bölüşür... Əsgər bəy dostuna məsləhət görür ki, nişanlısını götürüb qaçmaq fikrindən əl çəksin, çünki hamı bütün Qarabağ bilir ki, o qızı atası sənə verib, götürüb qaçmağın səbəbi nədir?

Uzun söhbətdə sonra Səfər bəy və Əsgər bəy Heydər bəyə başa salırlar ki, onlarla birlikdə ***Təbrizə*** gedib mal gətirib satsınlar və gəlir əldə etsinlər. Amma onların Təbrizə gedib satlıq mal almağa pulları yoxdur. Əsgər bəy yoldaşlarına məsləhət görür ki, pul əldə etmək üçün ***ağcabədili tacir Hacı Qaradan borc pul götürsünlər. Təbrizdən gətirdikləri malları satıb Hacı Qaranın pulunu verdikdən sonra, əldə olunan qazancı öz aralarında bölüb vəziyyətlərini yaxşılaşdırıb bilərlər.***

Eyni zamanda Əsgər bəy öz öhdəsinə götürür ki, Hacı Qaranı da Təbrizə mal almaq üçün özlərinə şərik edə bilər. Rus işğalından sonra şimali Azərbaycanla Cənubi Azərbaycan arasında siyasi və iqtisadi əlaqələr saxlanılması qadağan edilmişdir. Ona görə də ***Araz çayının o tayından mal gətirmək qaçaqçılıq hesab olunurdu.***

Əsgər bəy Hacı Qara ilə görüşüb ondan borc pul alır və onun özünü də qaçaq mal gətirmək üçün Arazın o tayına getməyə razı salır.

Hacı Qara bir tacir kimi uzaqgörən, çətin şəraitdən məharətlə çıxmağı bacaran, xeyir və şərini bilən bir şəxsiyyətdir. M.F.Axundov əsərin qəhrəmanı olan Hacı Qaranı çətin sınaqlardan çıxararaq onun simasını açıb göstərə bilmişdir. Məhz ona görə ki, M.F.Axundov bütün komediyalarında təsvir etdiyi hadisələri real həyatdan götürülmüş və şahidi olduğu ictimai-sosial problemləri qələmə almışdır.

Beş hissədən ibarət olan Hacı Qara komediyasının üçüncü hissəsi daha maraqlı və yadda qalandır. Bu bölümdə *Heydər bəy*, *Əsgər bəy*, *Səfər bəy* və əsərin qəhrəmanı *Hacı Qara* Təbriz şəhərindən mal alıb Araz çayını keçmək üçün çayın sahilinə gəlirlər. Onların əhval-ruhiyyələri yüksəkdir. Çünki istədikləri qədər mal alıb atlara yükləmişlər. Əldə olunacaq məbləğ də bu əhval-ruhiyyənin daha da artırırды.

Arazı keçmək üçün yolda dayanan rus kazaklarının diqqətini yayındırmaq və sonra çayı keçmək lazım idi. Bəylər bu işin öhdəsindən gələ bildilər. Onlar çayın sahilindən uzaqlaşandan sonra on nəfər erməni silahlıları çayın sahilinə yaxınlaşırlar. Erməni ünsürlərinin başçısı Ohan lovğalanaraq yanında olan ermənilərə deyir: -“Siz mənim yanımda dayanın, tufənglərinizi hazır vəziyyətdə saxlayın, mən nə vaxt desəm atəş asın. Mal aparənlər bizi görən kimi yüklərini töküb qaçacaqlar. Müqavimət göstərsələr hamısını tikə-tikə doğrayacam”.

Ermənilərdən Sərkis adlı bir nəfər yüzbaşı Ohandan icazə alıb qabağa gedir. O, vahimə içərisində geri qayıdaraq: -Yüzbaşı evinə od düşsün qaçaqlar gəlirlər. onların qabağında uca-boylu, qıvraq, silahlı oğlan var. onun gözlərindən qan damır. Gələnlər cəmi üç nəfərdir. Ermənilər onları görən kimi vahiməyə düşürlər. Heydər bəyin irəli çıxıb, ermənilərə meydan oxuması yüzbaşını qorxuya salır. O, erməniyə xas olan yaltaqlanmağa başlayır. Biz gedirik gəl yoluna davam et. Yalvarıram, nahaq qan tökmə. Ohan yüzbaşı qorxu içərisində, dili dolaşa-dolaşa öz adamlarını səsləyərək geri qayıtmağa çağırır. Eyni zamanda yüzbaşı yanındakı ermənilərə dönə-dönə tapşırды ki, Murova heç bir söz deməsinlər.

Heydər bəy ermənilərə hücum edərkən Sərkisin papağı başından yerə düşür. O, papağını götürmək üçün geri dönmək

istəyir. Ohan yüzbaşı əsəbi halda çığırır, a gədə qoy qalsın. Heydər bəy qaçan ermənilərə deyir ki, əgər bizi gördüyünü-zü bir adama desəniz, qulağınızı kiçük qulağı kimi kəsəcə-yəm. Ermənilər qaçıb uzaqlaşandan sonra Hacı Qara Heydər bəyə deyir ki, *a kişi niyə erməniləri buraxdın, niyə qollarını bağlatdırıb qamışlığa tullatmadın. İndi gedib üstümüzə adam göndərəcəklər. Sən bilmirsən onların yüz hiyləsi var? Məsəl var deyirlər ki, “Erməni tülkü kimi yaltaq, çaqqal ki-mi ulayındır”.*

Nəhayət komediyanın dördüncü bölümündə iki erməni Hacı Qara ilə nökeri Kərəməli ilə qarşılaşırlar. Hacı Qara erməniləri sıxma-boğmaya salır. Ermənilər Hacı Qaranın hədə-ləri qarşısında aciz qalaraq, yalvarmağa başlayırlar. Onlar andaman edərək bildirirlər ki, biz yol kəsən, qan tökən deyilik. Əgər biz bu günə kimi bir adamın bir quruşunu yemişiksə bi-zim qanımız sənə halaldır, gəl tök.

Hacı Qara bu sözdən sonra ermənilərə tutarlı və məntiqli cəhətdən, lakonik bir cavab verir:

“Sizin qanınız çoxdan tökülməli idi. Amma bu vaxta kimi tökən olmayıb. İndi sizi acəl çəkə-çəkə mənə tərəf gətirib. Özgəyə quyu qazan, özü düşər. Çox adamların evini yıxıbsınız. İndi cəzanıza çatarsınız”.

M.F.Axundov tacir Hacı Qaranın adından dediyi yuxarıda-kı fikir fəlsəfi məna kəsb edir. Erməni ünsürü yer üzərində çox nahaq qan töküb, evlər yıxıb, fitnə-fəsad törədib. Amma layiqli cavablar da alıblar. *Sədi Şirazi demişkən: -“Erməni yer üzünü əhrəməni, ermənidir insanlığın düşməni”.*

“Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” M.F.Axundovun ədəbi yaradı-cılığının ən yüksək mərhələsidir. Dramaturgiya tariximizin mənalı nümunələrindən biridir. Müəllif özü də sağlığında bu-nu etiraf edərmiş.

Yuxarıda dediyimiz kimi **“Hacı Qara”** komediyasının mövzusunun müəllif real həyatdan götürüb qələmə almışdır. Komediya **1852-ci ildə yazılmış və 1873-cü ilin aprel ayının 17-də tamaşaya qoyulmuşdur.**

M.F.Axundov komediyada adları çəkilən azərbaycanlıların taleyinə biganə qalmır. Sona kimi onların həyatını təsvir edir və bununla da olduqca xeyirxah niyyətini həyata keçirir. Deməli, mütəfəkkir oxucunu intizarda saxlamır. Məsələn Heydər bəy surətini buna misal göstərmək kifayətdir.

Mirzə Fətəli Axundovun öz əli ilə yazılan əl yazmalarında **“Hacı Qara”** komediyasının sonuncu-beşinci bölümü belə başlayır:

“Məclis Azərbaycanlılara məxsus olan toyla başlayır. Heydər bəy toy paltarlarında xalça üzərində əyləşmişdir. Onun yanında sağdış və soldışın ətrafında isə qohumları və dostları əyləşmişlər. Xanəndələr milli oyun havaları çalır, oğlan və qızlar rəqs edir toy məclisini daha da canlandırırlar. Heydər bəy məmnundur. Ona görə ki, o, uzun müddət həsrətində olduğu istək və arzusuna çatmışdır”.

Heydər bəy - “Allah kərəminə şükür! Mən həyatda istədiyimə nail oldum deyərək sevgilisi Sonaya deyir, bundan sonra mən səndən ayrılmayacam”.

M.F.Axundovun “Hacı Qara” komediyasının bir sıra motivlərindən söhbət açdıq. Əsas məsələ erməni yaltaqlığını, qorxaqlığını və riyakarlığını şərh etmək idi.

BƏS CƏHƏNNƏMƏ KİM GETMƏLİDİR?

Mirzə Cəlil Məmmədqulzadə “USTA ZEYNAL” hekayəsini 1905-ci ildə qələmə almışdı. Bu tarixi baxımdan mürəkkəb bir dövr idi. Ona görə ki, bir tərəfdən rus-Yapon müharibəsi və ikinci bir tərəfdən də birinci Rusiya brjua demokratik inqilabi Rusiya imperiyasını kökündən sarsıtmışdı. 1904-1905-ci illər rus-Yapon müharibəsində Rusiyanın biabircasına məğlub olması imperiyanın ucqarlarında milli-azadlıq hərəkatının yüksəlişinə səbəb oldu. İctimai şüurun yeni mərhələyə daxil olması, qələm sahiblərinin də milli ədəbi yaradıcılıqlarına səmərəli təsir göstərdi. İctimai və sosial həyatın bütün sahələrində yaranan müsbət əhval-ruhiyyə Mirzə Cəlil Məmmədqulzadə yaradıcılığında milli ruhun təşəkkülünə yol açdı. Ədib, öz yaradıcılığında erməni ünsürünün ifşasına geniş yer verir və bu ünsürün çirkin əməllərini aydın surətdə oxuculara çatdırırdı.

Erməni ünsürünün yararsızlığı, qorxaqlığı, satqınlığı başqalarının qoltuğuna sığındıqlarını, nahaq qanlar tökülməsinə bais olmalarını Mirzə Fərəli Axundov hələ 1852-ci ildə qələmə aldığı “Sərgüzəşti-mərđi-xəsis” (Hacı Qara) dramaturgiyasında parlaq şəkildə təsvir etmişdir: - **“Sizin qanınız çoxdan tökülməli idi”** deyərək əsərinə fəlsəfi məna vermişdir.

M.F.Axundovdan 53 il sonra (1905-ci ildə) Mirzə Cəlil Məmmədqulzadə də Azərbaycanın başqa mütəfəkkirləri

kimi, erməni ünsürünə “**Usta Zeynal**” hekayəsində geniş yer vermişdi.

Hekayənin qısa məzmunu belədir ki, Muğdusi Akop adlı bir erməniyə Tiflis şəhərindən böyük oğlu tərəfindən teleqramma gəlir. O, Tiflisdən çıxdığını bildirir. Erməninin oğlu Moskvada təhsilini bitirib evlərinə gəldiyini valideynlərinə xəbər verirdi. Amma Akopun evinin otaqlarından birinin divarının suvağı uçub döşəməyə tökülmüşdü. Təcili olaraq həmin otaq təmir edilib qaydaya salınmalı idi. Akopun hesablamalarına görə oğlu üç günə Tiflisdən evlərinə gələ bilərdi. Otağı səliqəyə salmaq üçün məharətli usta tapmaq lazım idi.

Muğdusi Akopun qonşuluğunda öz işini bilən, səliqəli, adlı-sanlı usta Cəfər adlı bir suvaqçı var idi. Akop usta Cəfərin evinə gedib, onu səslədi. Ona cavab verildi ki, usta Məhəmməd Ağanın evində işləməyə gedib, onun işini görə bilməyəcək.

Özünü itirən Akop dükan qonşusu olan Hacı Rəsulun yanına gedib, dərđini ona söylədi və ondan kömək istədi. Öz xeyirxahlığı ilə hamının hörmətini qazanan Hacı Rəsul Akopun təlaş keçirdiyini görüb, onu sakitləşdirərək dedi:

“İrandan Usta Zeynal adlı bir nəfər məharətli suvaqçı usta gəlib, o sənın otağını istədiyın kimi təmir edər”

Hacı Rəsul adam göndərrib Usta Zeynalı çağırtdırdı. Akop usta ilə razılığa gəldi ki, iki günə otağı təmir edəcək, əmək haqqı isə hər günə iki manat olacaqdır. Bu sövdələşmədən sonra Akop, erməniyə xas olan “əda” ilə bildirdi ki, əgər Usta Zeynal dediyi şərtə vaxtında əməl etsə, əlavə olaraq ona altı arşın yarım mahud da verəcəkdir (bir arşın Azərbaycanda 75 sm idi-Y.H.).

Usta Zeynal olduqca məğrur, saf, milli-adət və ənənələrinə hörmətlə yanaşan şəxsiyyət idi. İrannın Zəncan

vilayətində özünün səliqəli işinə görə böyük nüfuz sahibi idi. Qabarlı əlləri, alın təri ona bu hörməti qazandırmışdır. Lakin Akop kimi bir fırıldaqçının lovğa-lovğa danışması və ona əlavə maddi təminatlar vəd etməsi Usta Zeynalın xoşuna gəlmədi...

Usta Zeynal şeyirdi Qurbanla birlikdə Akopun evinə gəldi, otağı nəzərdən keçirərək bildirdi ki, sabah axşama kimi işi qurtara bilməyəcək, Akop Usta Zeynalın ayağına düşüb yalvarmağa başladı. Lakin usta dediyindən dönmədi... Suvaq üçün lazım olan materialları alıb gətirmək məqsədilə Usta Zeynal şeyirdi Qurbanı təsərrüfat dükanına göndərdi. Özü isə erməninin aynabəndində oturub qalyanını (çubuğunu) çəkməyə başladı. Qurban lazım olan materialları alıb gətirdikdən sonra, Usta Zeynal ayağa durub “işə başladı”. O, üzünü Akopa tutub dedi: -“Bu evi sizə kim tikib, yaxşı tikməyib, usta bilmirdi ki, Akop evi fırıldaq yolu ilə ələ keçirib”. Akop kəkələyə-kəkələyə dedi ki, ev atamdan qalıb.

Birdən usta Zeynal nə fikirləşdisə, köməkçisi Qurbana dedi:-“Durma, tez get bizə saxsı ləyən var, küpə var, onları və bir parç da götür gəl”. Qurban ayağa durub asta-asta ustası ilə getməyə başladı. Bunu gören Akop, Usta Zeynala bildirdi ki, dediyin şeylər bizdə var, gətirmək lazım deyil. Usta Zeynal Akopa bildirir ki, eybi yoxdu, Qurban bu saat gələr. Amma Usta Zeynal insanlıq naminə erməniyə demədi ki, sənin əşyaların mundardı, mən onlara əl vura bilmərəm, mən müsəlmanam.

Vaxtı uzatmaq məqsədilə Usta Zeynal Akopdan soruşdu ki, sən uşağın necə il oxuyub. Akop cavab verdi ki, on dörd il oxuyub. Usta Zeynal bir qədər ara verdikdən sonra Akopdan soruşdu ki, xətti necədir? Erməni xətt sözünü başa düşmədi, Usta Zeynal dedi ki, yazısını soruşuram.

Akop utana-utana dedi ki, yaxşı olar. Usta Zeynal cavabında bildirdi ki, nə qədər yaxşı olsa da bizimkilərə çata bilməz.

Akop nə edəcəyini bilmirdi, o, Usta Zeynalın qarşısında yararsız bir ünsürə düşmüşdü. Usta Zeynal Akopu susdurmaq, məhv etmək üçün əlavə etdi:

“Sizin niyə padşahınız yoxdu?” Akop bunu gözləməirdi, cavab vermədən otaqdan çıxdı... O, başa düşdü ki, Usta Zeynal nəyə işarə edir...

Qurbanın suvaq üçün hazırladığı gəc qurumuşdu, bu iş bir neçə dəfə təkrar olunmuşdu. Bu Usta Zeynala xüsusi ləzzət verirdi. Ona görə ki, o, erməniyi tamamilə ləzil bir vəziyyətə salmışdı...

Usta Zeynal söhbət edir, papiros çəkir, Qurban isə suvaq üçün gəc düzəldir, amma iş görülmürdü. Akop özünü tamamilə itirmişdi, nə edəcəyini bilmirdi, fırlıdaqçı, lovğa erməni ustanın əlində aciz qaldığını artıq hiss etməyə başlamışdı. Erməni acizanə bir vəziyyətdə Usta Zeynala bildirdi ki, xahiş edirəm iş görün. Usta Zeynal ayağa durub ləyəndəki gəcə əl vurub dedi, Qurban gəc quruyub, yenisini düzəlt. Usta Zeynal köməkçisi Qurbanla bir günün ərzində Akopun otağının uçan divarının yalnız bir hissəsini suvadılar.

İşin ikinci günü, Usta Zeynal Qurbana ermənilərin donuz əti yemələrindən danışarkən Akop otağa girib Usta Zeynaldan xahiş etdi ki, iş görsün, az danışsın. Usta Zeynal erməniyə ciddi surətdə bildirdi ki, bir mənə de görüm o zəhrimarda nə görmüsünüz ki, ondan əl çəkmirsiniz, zəhəriniz olsun. “Ay Akop adamın adam xərəyi olar, heyvanın da heyvan”.

Bu sözləri eşidən Qurban, mənalı-mənalı Usta Zeynaldan soruşdu:

“Ay usta, bu bədbəxtlər nə üçün dönüb müsəlman olmurlar, haqq yoluna qayıtmırlar, nahaq qanlar tökülməsinə bais olurlar”. Usta Zeynal köməkçisinin sualına fəlsəfi mənə daşıyan belə bir cavab verdi:

“Ulu Tanrı iki dünya yaradıb. Biri Cənnət, biri isə Cəhənnəm. Əgər bu ünsürlər müsəlmanlığı qəbul etsələr, onda cəhənnəmə gedən olmaz”. Qurban başa düşdü ki, əgər ermənilər müsəlmanlığı qəbul etsələr, bəs cəhənnəmə kim gedəcək? Ora boş qalar?

Deməli, Cənnət bizim üçün, Cəhənnəm isə erməni ünsürləri üçün yaradılmışdır.

Akopun lovğalığı, “var-dövlət” sahibi olması ilə fəxr etməsi onun başına bəla gətirdi, Usta Zeynal özünün ağılı və düşüncəsi ilə bu ünsürü məhv etdi. Nə edəcəyini bilməyən Akop hacı Rəsulun yanına gedib dərini ona söylədi...

Usta Zeynal yenə də köməkçisi Qurbana erməni cinayətlərindən geniş söhbət edirdi. Ona 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman davasından danışdı. Ermənilərin xəyanətlərini açıb göstərirdi...

Usta Zeynal əsəbi halda əlindəki malanı yerə qoyub, Qurbana dedi ki, yenə gəc düzəltsin, amma, gördü ki, küpədə su yoxdu, su axıb-yerə tökülüb. Qurban Usta Zeynala mənəli-mənəli baxaraq dedi ki, küpədə sınıq var. Usta Zeynal küpəyə diqqətlə baxaraq:

Bu küpə bizim deyil, erməninin küpəsində su gətirdin, ay Qurban bütün aləmi mundarladın. Usta Zeynal qabaqda, Qurban isə arxada Akopun evindən çıxıb təmizlənmək məqsədilə evlərinə getdilər... Akopun arvadı elə bildi ki, onlar işi qurtardıqları üçün gedirlər. Amma bu belə deyildi... Usta Zeynal təmizlənmək üçün evə gedirdi...

Bu zaman Akop Hacı Rəsulun dükanında onunla söhbət edirdi. Hacı Rəsul, erməniyə deyirdi ki, “Usta Zeynalı çoxdan

tanıyır. O, Allah bəndəsidir, qeyrətlidir, sadıqdir, işgüzarıdır, zirək və yüksək dərəcədə ağıl, kamal sahibidir. Mömün adamdır və heç vaxt namazının vaxtını gecikdirməyib. Sənin otağını dediyin vaxtda təmir edəcək”. Amma Usta Zeynal Akopun işini yarımçıq qoydu.

Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin “Usta Zeynal” hekayəsinə sovet ideologiyası tərəfindən başqa don geyindirilmişdir.

Qısaca olaraq qeyd etməliyəm ki, Usta Zeynala dini-xurafat damğası vurmaq olmaz. Ona görə ki, o, məntiqi düşünür, erməni ünsürünün əsl simasını yaxşı dərk edir, onun evində işləməyi, özünə rəva bilmir. Elə ilk andan erməninin lovğalığını görür və onu ələ salır. Daha doğrusu, dərindən düşündükdə görürük ki, bəşəri əzəməti özündə birləşdirən sadə əmək sahibi olan USTA ZEYNAL CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN qələmi ilə erməni ünsürünün bu günki, fitnə-fəsadlarını 110 il bundan əvvəl görüb və hiss etmişdir. Bu danılmaz tarixi həqiqətdir...